

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳукуки дастнавис

ВБД:67.3(2Т)+67.99(2Т)+63.3(2Т)
ТКБ: 34(575.3)+342.2+342.38+9Т
Х-66

ХОЛИҚЗОДА ОМИНА АБДУЛВАҲОБ

**ТАҲАВВУЛИ АНДЕШАИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР
ТАЪРИХИ ҲУҚУҚИ ХАЛҚИ ТОҶИК
(ДАВРОНИ ҚАДИМ ВА АСРҲОИ МИЁНА)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 5.5.1. Назария ва
таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва
давлат

Душанбе – 2026

Диссертатсия дар кафедраи ҳукуки инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ: Саъдизода Ҷаҳонгир – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудирӣ шӯъбаи рушди иҷтимоӣ ва робита бо ҷомеаи Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар шаҳри Душанбе.

Муқарризони расмӣ: Сафарбекзода Ҳукмиддин Сафарбек – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав;

Қодирзода Ғолиб Нурулло – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи фанҳои давлатӣ-ҳуқуқии факултети №2 Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар: Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳимояи диссертатсия «21» апрели соли 2026, соати 10⁰⁰ дар ҷаласаи шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-018 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯч. Буни Ҳисорак, толори шӯрои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ) баргузор мегардад.

Суроға: Қодиров Н.А. master.nek@mail.ru, (тел.: 905-80-86-86).

Бо мазмуни рисола дар сомонаи www.tnu.tj ва Китобхонаи марказии илмӣи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Автореферат «_____» _____ соли 2026 тавзеъ шуд.

Котиби илмӣи шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Қодиров Н.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар масири ҳастии инсоният бисёр халку миллатҳо бо фаро расидани шароитҳои муайяни айнию зехнӣ ва замонию маконӣ талош бар он намудаанд, ки ҳуқуқ ва озодии инсонро мавриди эътирофнамоӣ ва ҳимояти худ қарор диҳанд, аммо дар ин роҳи ноҳамвор на ҳамеша муваффақ гардидаанд. Бо қаноатмандӣ метавон ибраз намуд, ки миллати тоҷик дар дарозии таърих бо хирадгустарӣ ва дурандешагии худ тавониста, ки на танҳо ҳуқуқу озодии инсонро мавриди эътироф ва ҳифз қарор диҳад, балки роҳи минбаъдаи шинохти ҳуқуқи инсонро барои давлатҳои ғарбӣ ва манотиқи мухталифи олам боз намудааст. Дар ҳамин росто, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бисёр бамаврид ибраз менамоянд, ки «ҳарчанд илми ҳуқуқшиносии мамолики Ғарб қонунҳои асосӣ ва қонунҳои ин кишварро ҳамчун манбаи нахустини пайдоиш ва эътирофи ҳуқуқу озодии инсон мешуморад, вале миллати мо низ дар ҳаллу фасли ин масъала дар ҳошияи таърихи башар набудааст. Дар ин бобат ёдовар шудан аз Эълومияи ҳуқуқи башари Куруши Кабир, ки зиёда аз дувуним ҳазор сол қабл аз ин қабул гардида буд, кофист» [25]. Дар ҷойи дигар ишора менамоянд, ки «шояд дар таърихи аҳди қадим ин эълумия нахустин иқдомест сӯйи ҷомеаи дунявиро адолатпарвар, ки дертар тавассути рӯшанфикрони Юнону Рим ба Аврупо роҳ ёфта, заминаи ҷомеаи ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва башардӯстонаро падида овард» [9, с. 155]. Аз ин ишораҳои илман асосноки Пешвои муаззами миллат, ки дар заминаи таҳлили ҳамаҷаҳонаи сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқӣ ва дидгоҳҳои муҳаққиқони дохиливу хориҷӣ баён шудааст, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки тоҷикон дар сарғаҳи халку миллатҳои ҳуқуқофар ва адолатпарвар қарор мегиранд, вале мутаассифона дар раванди ҷаҳонишавӣ ва шиддатёбии манфиатҳои дар байни субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, бузургӣ ва инсонпарварии ин халқи реша дар умқи таърих аз мадди назари ҷомеаи башарӣ то як андозаи муайян қанор рафтааст. Аз ин дидгоҳ, имрӯз замоне фаро расидааст, ки дар баробари илмҳои мухталифи ҷомеашиносӣ, илми ҳуқуқшиносӣ низ барои шоиста муаррифӣ қардани халқи

точик ба чомеаи ҷаҳонӣ, махсусан дар самти ҳуқукофаринӣ, ҳуқуқтатбиқнамоӣ, инсонпарастӣ, қонунэҷоднамоӣ ва адолатпарварӣ саҳми боризи худро гузорад.

Яқинан маълум аст, ки ҳуқуқи инсон якранг набуда, он дар доираи ҳар як марҳилаи таърихӣ мазмун ва моҳияти худро иваз менамояд. Агар ба ҳуқуқи инсон дар аҳди қадим ва давраи нав нигоҳ намоем, пас маълум мегардад, ки тафовути мазмунӣ ва моҳиятӣ байни онҳо хеле зиёд аст. Яъне, имрӯз инсоният то ҳадде ба ҳуқуқ ва озодии худ мутлақият додааст, ки таҳаммул кардани он бисёр мушкил мебошад. Зеро, наслҳои нави ҳуқуқи инсон дар бештари маврид бар зидди инсоният ва ҳастии ӯ дар сайёраи Замин хизмат менамоянд. Бо ин назардошт, аз дидгоҳи таърихӣ коркард намудани ҳуқуқи инсон ва бархӯрдорӣ аз ҷанбаҳои мусбати он, имконият фароҳам меорад то низоми ҳуқуқӣ ва қонунгузории милли аз таъсири омилҳои беруна ҳифз карда шуда, ворисияти солими ҳуқуқӣ ба наслҳои баъдӣ меросгузорӣ карда шавад.

Бояд қайд намуд, ки ҳар як марҳилаи ташаккули ҳуқуқи инсон дар сарзамини таърихии тоҷикон дорои унсурҳои ба худ хос мебошад. Аз ин рӯ, муайян кардани вижагиҳои ҳар як давраи рушди ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик имконият фароҳам меорад то паҳлуҳои норавшани ҳуқуқи инсон аз дидгоҳи таърихӣ коркард карда шуда, моҳияти илми ҳуқуқшиносии ватаниро саҳеҳнок намояд. Зеро, новобаста аз пажӯҳиш намудани паҳлуҳои мухталифи ҳуқуқ дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик, ҳамоно даҳҳо масъалаҳои таҳқиқношуда, махсусан дар самти ҳуқуқи инсон ҷой доранд, ки бояд илми ҳуқуқшиносии ватанӣ инро аз мадди назар дур насозад.

Дар натиҷаи ҷаҳонишавии ҳуқуқи инсон ва бештар таъа муаммодани давлатҳои абарқудрат ба манфиатҳои худ, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар манотиқи мухталифи ҷаҳон мавриди поймолшавии ошкоро қарор гирифтааст. Чунин ҳолат на танҳо бетатбиқ мондани меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллиро дар самти ҳуқуқи инсон зери шубҳа қарор медиҳад, балки дар як ҳолат ба мазмун ва моҳияти ҳуқуқи инсон ҳамчун волотарин арзиш латмаи саҳт ворид менамояд. Аз ин дидгоҳ, вазифаи омӯзиши таърихи ҳуқуқи инсон, агар аз як тараф муайян

намудани унсурҳои хоси таърихӣ ва сабақ бардоштан аз он бошад, аз тарафи дигар коркард намудани роҳҳои пешгирӣ ва баромадан аз вазъияти поймолсозии ҳуқуқи инсон дар заминаи арзишҳои таърихӣ ба ҳисоб меравад. Бо ин мақсад, дар заминаи таҳлили вазъи ҳуқуқи инсон дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ, имконияти муайян намудани роҳҳои ҳалли мушкилоти амалисозӣ ва пешгирии поймолсозии ҳуқуқи инсон ҷой дошта, дар ташаккули илмҳои назариявӣ-ҳуқуқӣ ва таърихӣ-ҳуқуқии ватанӣ саҳмгузор буда метавонад.

Гуфтаҳои болозикр шаҳодат аз мубрам будани мавзуи мавриди таҳқиқотро медиҳанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Доираи масъалаҳое, ки ҳангоми таҳқиқоти илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ниҳоят васеъ буда, паҳлуҳои мухталифи он аз ҷониби олимони ватанӣ ва хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар ин самт назару андешаҳои худро иброз намудаанд. Бояд ишора кард, ки таҳқиқотҳои суратгирифта на ба таври комплексӣ, балки ба таври мухтасар ва ё қисман мазмуну моҳияти таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсонро дар сарзамини таърихӣ тоҷикон фаро мегиранд.

Як зумра аз олимони ватанӣ масъалаҳои марбут ба инкишофи ҳуқуқи инсон, мазмун ва моҳияти ҳуқуқи инсон, инчунин афкори сиёсӣ-ҳуқуқиро мавриди омӯзиш қарор додаанд, ки муаллиф дар раванди омодасозии рисолаи илмӣ аз таълифоти онҳо истифода намудааст. Ба онҳо У.А. Азизов (У.А. Азиззода) [12], З. Ализода [13], А.М. Диноршоев (А.М. Диноршоҳ) [2; 3], А.И. Имомов [4], Ш.Ф. Искандаров [17], И.Қ. Миралиев (И.Қ. Мирализода) [5], Э.С. Насриддинзода [6; 7], Д.С. Раҳмон [18; 8], И.И. Саидов (И.И. Саидзода) [19], Б.А. Сафаров (Б.А. Сафарзода) [21], Н.Ф. Сафарзода [20], Ҷ. Саъдизода [22; 14], А.Ғ. Холиқов (А.Ғ. Холиқзода) [10; 1], Р.Ш. Сотиволдиев (Р.Ш. Шарофзода) [11; 15], Ф.М. Шоев [23; 16], Д.Х. Элназаров [24] ва дигаронро дохил намудан мумкин аст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон – «Масъалаҳои назариявии инкишофи низоми ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ барои солҳои 2021-2025» омода гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти рисолаи илмӣ муайян кардани мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон, таҳлили ҳаматарафаи таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик, муайян намудани ғояҳои бунёдӣ марбут ба ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқии давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ, амиқан баррасӣ намудани вазъи ҳуқуқи инсон дар низоми ҳуқуқи мусулмонӣ ва дар ҳамин замина, пешниҳод намудани хулосаҳои илмӣ марбут ба таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик маҳсуб мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсади таҳқиқот дар рисола вазифаҳои зерин гузошта шудааст:

- муайян намудани мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон;
- таҳлили ҳаматарафаи таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқ;
- муайян намудани андешаи ҳуқуқи инсон дар Авесто ва Вандидод;
- баррасии эътирофномаи ҳуқуқи инсон дар Ёломияи Куруши Кабир;
- муайян кардани таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар Қонунномаи Сосониён;
- таҳлили сарчашмаҳои расмии давлатӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар асрҳои миёна;
- омӯзиши андешаи ҳуқуқи инсон дар афкори мутафаккирони тоҷику форс дар асрҳои миёна.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ташкил медиҳанд, ки боиси ташаккули андешаи ҳуқуқи инсон мегарданд.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот. Предмети таҳқиқотро ғоя, афкор ва андешаҳои ташкил медиҳанд, ки ба таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон нигаронида шудаанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур фарогири ду марҳилаи асосӣ таҳаввули андешаи ҳукуки инсон дар таърихи ҳукуки халқи тоҷик мебошад: 1) шаклгирӣ ва ташаккули андешаи ҳукуки инсон дар низоми ҳукуки зардуштӣ; 2) таҳаввули андешаи ҳукуки инсон дар асрҳои миёна. Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ ташаккул ва инкишофи андешаи ҳукуки инсон дар таърихи ҳукук, махсусан дар таърихи ҳукуки халқи тоҷик баррасӣ гардидааст, ки фарогирандаи аҳди қадим ва асрҳои миёна мебошад. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогири солҳои 2018-2025 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро қорҳои илмӣ-назариявии олимони ватанӣ ва хориҷӣ ташкил медиҳанд, ки дар онҳо ҷанбаҳои гуногуни ташаккули андешаи ҳукуки инсон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар таҳияи рисола муаллиф ба осори У.А. Азиззода, З. Ализода, Н.И. Бобоева, И.Х. Бобочонзода, М. Бойс, Э.Б. Буризода, А.М. Диноршоҳ, Ш.Ф. Искандаров, М.А. Маҳмудзода, И.Қ. Мирализода, Э.С. Насриддинзода, А.Р. Нуриён, А.Г. Периханян, Д.С. Раҳмон, И.И. Саидзода, Б.А. Сафарзода, Н.Ф. Сафарзода, Ҷ. Саъдизода, Ф.Т. Тоҳиров, А.Ғ. Холиқзода, Р.Ш. Шарофзода, Ф.М. Шоев ва дигарон таъя намудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии рисола ро усулҳои умумиилмӣ ва махсуси илмӣ, ба мисли диалектикӣ, мантиқӣ-забонӣ, омӯрӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ ва дигар усулҳо ташкил медиҳанд.

Тавассути усули диалектикӣ ташаккул ва инкишофи ҳукуки инсон дар сарзамини таърихӣ тоҷикон мавриди пажӯҳиш қарор дода шуда, шароити таърихӣ ва дигар омилҳое, ки ба ташаккул ва инкишофи ҳукуки инсон мусоидат намудаанд, муайян карда шудааст. Дар заминаи усули мантиқӣ-забонӣ истилоҳ ва ибораҳои мавҷуда оид ба муқаррарномаҳои мафҳумҳои марбут ба ҳукуки инсон таҳлил гардида, истифодаи истилоҳҳои аз нигоҳи мантиқӣ ва забонӣ дуруст, пешниҳод карда шудааст. Ҳамзамон, тавассути усули мантиқӣ-забонӣ ҳукуки инсон таҳқиқ шуда, воқеияти амалишавии он дар замони муосир инъикос гардидааст. Дар раванди таҳқиқи таҳаввули андешаи ҳукуки

инсон бо истифода аз усули омори як зумра масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи инсон дар солҳои мухталиф муайян гардидааст. Дар заминаи усули шаклӣ-ҳуқуқӣ ҳуқуқи инсон ҳамчун падидаи ахлоқӣ, динӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ баррасӣ шуда, ғояҳои бунёди марбут ба ҳуқуқи инсон, мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва ғ. муайян карда шудааст. Инчунин, тавассути усули шаклӣ-ҳуқуқӣ қонунгузори амалкунандаи ҚТ ва санадҳои байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Тавассути усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ташаккули андешаи ҳуқуқи инсон дар тамаддунҳои ҷаҳонӣ, ҳамзамон муқоисаи қонунгузори ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар самти эътироф ва шинохти ҳуқуқи инсон омӯхта шуда, шабоҳат ва тафовут миёни онҳо муайян гардидааст. Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ имконият фароҳам намуд, то мавзӯи рисола на танҳо ҳамчун падидаи муосири ҳуқуқӣ, балки таърихӣ низ омӯхта шавад. Дар натиҷаи таҳлили таърихӣ-ҳуқуқии мавзӯи рисола муайян гардид, ки таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон марҳилаҳои гуногуни таърихро пушти сар намуда, миллати тоҷик ба ҳуқуқи инсон аз даврони бостон ошно будааст, яъне падидаҳои чун адолат, ҳақиқатпарастӣ, инсонгароӣ, озодӣ ҳанӯз дар сарзамини таърихӣ тоҷикон мавҷуд будааст, ки чунин хулоса танҳо дар натиҷаи васеъ ба роҳ мондани усули таърихӣ-ҳуқуқӣ рӯйи кор омада метавонад. Усулҳои ишорашуда дар якҷоягӣ имконият фароҳам оварданд то мавзӯи таҳқиқшаванда ҳамачониба, пурра ва объективона омӯхта шуда, вазифаҳои гузошташуда ҳалли худро пайдо намоянд.

Заминаҳои эмпирики таҳқиқот. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи ҚТ, қонунҳои конститутсионӣ, кодексҳо, қонунҳо, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, барнома ва стратегияҳои давлатӣ, инчунин сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ истифода шудаанд. Дар баробари санадҳои миллӣ, инчунин баъзе санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, санадҳои, ки дар самти ҳуқуқи инсон аз ҷониби Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар ҚТ ва Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар ҚТ қабул шудаанд, махсусан маърузаҳои солонаи онҳо ва омори солонаи

вазорату идораҳо ва дигар мақомоти давлатӣ ҳамчун заминаи эмпирикии рисола хизмат намуданд.

Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он аст, ки он аввалин рисолаи мукамал оид ба ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ ва назариявӣ-ҳуқуқии таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик буда, дар муқоиса бо тамаддунҳои гуногуни ҷаҳонӣ ва ғояҳои ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик омода карда шудааст. Нуктаҳои асосии диссертатсия, ки ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, навгонии рисолаи илмӣ ва натиҷаҳои ҳалли вазифаҳои гузошташударо инъикос менамоянд, ки онҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст:

- дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон муайян ва пешниҳод карда шуд;

- таҳлили ҳаматарафаи таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқ сурат гирифта, ҳулосаҳои илмӣ манзур гардид;

- андешаи ҳуқуқи инсон дар Авесто, махсусан дар қисмати Вандидоди он таҳқиқ гардид;

- эътирофи ҳуқуқи инсон дар Эъломияи Куруши Кабир коркард гардида, ҳуқуқҳои дар он мустаҳкамгардида амиқан нишон дода шуданд;

- таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар Қонунномаи Сосониён сурат гирифта, нақши ин сарчашма дар шинохти ҳуқуқҳои соҳавии инсон муайян карда шуд;

- таҳлили сарчашмаҳои расмӣ давлатӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар ҳуқуқи асримиёнагӣ анҷом дода шуд;

- андешаи ҳуқуқи инсон дар афкори мутафаккирони тоҷику форс дар асрҳои миёна коркард карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Таҳқиқоти илмӣ анҷомпазируфта имкон медиҳад, ки чунин **нуктаҳои илмӣ** ба ҳимоя пешкаш карда шаванд:

1. Сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон яке аз намудҳои сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ буда, асноди ҳуқуқие мебошанд, ки дар шакли сарчашмаҳои эътиқодӣ, ахлоқӣ, адабию фарҳангӣ ва қарору мадрақҳои сиёсӣ-ҳуқуқии соҳибони фармон эҷод шуда, ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар худ ҷой дода,

дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ ҳамчун сарчашмаи танзими муносибатҳо баромад намудаанд. Аз нигоҳи мо, таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик тавассути се роҳ сурат гирифтааст: а) бо роҳҳои расмӣ-давлатӣ. Мисол, тавассути Эъломияи Куруши Кабир, Хвешкори редагон (муқаррароти давлатӣ оид ба ҳуқуқҳои кӯдакони синни томактабӣ), Шояст нашоаст (амалҳои иҷозатдодашуда ва манъшуда), Қонунномаи Сосониён (Мотикони ҳазор-додистон); б) тавассути тарғиботи ҳуқуқ ба озодии эътиқод. Масалан, тарғиби китобҳои муқаддаси динӣ (Авесто, Қуръон ва диг.), ҳадисҳои пайғамбари дини ислом Муҳаммад (с); в) бо роҳҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ, ки он дар афкори мутафаккирони тоҷику форс, дар шарҳи аҳкоми динии олимону донишмандон оварда шуда, роҳи маънавӣ-ҳуқуқии инкишофи ҳуқуқи инсонро дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик муаррифӣ мекунад.

2. Ҳуқуқи инсон ҳамчун неъматҳои олии васли устувор бо инсон дорад, ҳеҷ мумкин нест, ки инсонҳои як кураи Замин ин ҳислати даркро дошта бошанду дигарашон не. Ҳуқуқи инсон ҳамчун унсур ва сифати муҳимми зухури инсонӣ арзанда, тадричан дар ҳавзаҳои мухталифи тамаддун ташаккул ёфтааст. Барои рушду зухури арзандаи он ҳама халқу миллатҳо ва ҳама тамаддунҳо дар масири таърихи башар саҳмгузори кардаанд. Инкори якҷонибаи ин воқеият ба манфиати як тамаддун, инкори ҳуқуқи инсон ҳамчун падидаи фарогир ва фароунсур ва ҳоси инсон буда, таркибан ғалат аст. Зеро, инкори ин ҳислати як гурӯҳи калони ҷомеаи инсонӣ, худ эътироф накардани ҳаққи табиӣи онҳо ба ин неъмат буда, поймолнамоии ҳуқуқи зиндагии арзандаи онҳост. Ин ҳолат бидуни шубҳа як навъ дискриминатсияи (тафриқагузори) ҳуқуқи маънавии халқҳост. Халқу миллатҳо ва тамаддунҳои гуногун баҳри шинохти ҳуқуқи инсон ва эътиром гузоштан ба он ҳамчун навъи зиндагии шуурмандона, таърихан саҳмгузори намудаанд, ки нодида гирифтани онҳо номумкин аст. Халқи тоҷик ҳамчун бардорандаи бори амонати фарҳанги вижа ва оламшумули таърихӣ, ки ба башар озодӣ ва адолатро дар шаклҳои намуна пешниҳод кардааст, дар зиёд аз масъалаҳои назарӣ ва амалии ҳуқуқи инсон дар сарғаи шинохти ғояи ҳуқуқи инсон қарор

доштааст, ки шинохт, эълон ва эътирофи он вазифаи илми таърихи ҳукуки инсон аст.

3. Анъанаи адолатноки додгоҳии Пешдодиён, эҳтироми ҳаққи халқ дар давлатдории бостонии Эрону Тӯрон, таҷрибаи адолатпарварии салтанатҳои Ҳахоманишиҳою Сосониён дар кори ташаққули низоми инсондӯстии давлатҳои ҳавзаи Ховари Миёнаи асрҳои миёна, миёни мардуми ориёӣ нақши калидӣ бозидаанд. Аз мазмун ва моҳияти Авасто ва қисматҳои ҷудогонаи он метавон мушаххас намуд, ки дар низоми ҳукуки зардуштӣ ба сифати нахустин довар, эҷодкунандаи меёр ва танзимкунандаи муносибатҳо – Урвахшайа муаррифӣ шудааст. Урвахшайа дар баробари додгустарӣ ва таъмини адолат, инчунин ба танзими муносибатҳо машғул буда, меёрҳои хусусияти танзимкунандаро эҷод карда, дар муносибатҳои додгоҳӣ аз онҳо истифода менамуд. Аз ин дидгоҳ, ўро метавон ҳамчун нахустэҷодкунандаи меёрҳои ҳукуқӣ тариқи амсоли судӣ дар сарзамини тоҷикон баҳогузори намуд. Яъне, ниёғони мо на танҳо ба масъалаи эътирофсозии ҳукуки инсон тавассути санадҳои расмӣ, балки ба омода кардани додгустарон, ҳукуқэҷодкунандагон ва қонунофарон низ тавачҷух зоҳир карда, ҷиҳати инсонгароёна ва адолатпарастона омода гардидани меёрҳои танзимкунанда шахсони махсус – ҳукуқшиносонро тайёр мекардаанд, ки ин мароқовар ва омӯзанда мебошад. Майдони озодии салтанати Ҳахоманишҳо аз зумраи чунин академияҳои мардумии тарбияи адлпарастон будааст, ки новобаста аз воқеияти таърихияш назаран дар кори тарбияи маърифати ҳукуки фарзандони ояндаи тамаддуни форсҳо хизмати шоиста кардааст.

4. Яке аз сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳукукии миллати мо, ки дар он меёрҳои ҳукукии мухталифи амудӣ ва уфукии ҳукуки инсон вучуд доранд – «Қонунномаи Сосониён» (Мотикони ҳазор-додистон) мебошад. Мазмун ва моҳияти меёрҳои дар Қонунномаи Сосониён танзимшударо метавон ба чанд бахши муҳим ҷудо намуд:

– меёрҳои ҳукукие, ки ҳукуку озодиҳои инсонро дар муносибатҳои додгоҳӣ, оиладорӣ ва маданӣ бо роҳи танзимнамоии ҳукуқӣ ҳифз карда, ба иштирокчиён ҳақҳои васеи

моддӣ ва маънавӣ дода, истифода намудани ҳуқуқҳоро дар ҳолатҳои ҷудогона пешбинӣ менамоянд, ки ин навъи ҳуқуқмуқарраркунии инсонро вобаста аз усули таҳия ва эътирофи ҳуқуқҳо ҳуқуқмуайянкунии танзимӣ метавон номид;

– меъёрҳои марбут ба озодиҳои инсон, ки ин навъ меъёрҳои озодипешниҳодкунанда дар муносибат ба сарчашмаҳои муосири муқарраркунандаи озодиҳои инсон камтар бошанд ҳам, аммо дар ҳолатҳои ҷудогона онҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, тибқи меъёри ин санади таърихӣ-ҳуқуқӣ ба духтар имконияти озодона ворид шудан ба муносибатҳои оилавӣ дода шудааст. Ин навъ озодиҳо, ки дар баъзе мавридҳо дар ҳалқаи муносибатҳои анъанавии оилавӣ ва муносибатҳои бо он вобастаи хочагидорӣ мушоҳида мешуданд, онҳоро ҳамчун озодиҳои ба таври анъанавӣ дар рушди муносибатҳои оиладорӣ ва хочагидорӣ эътирофшуда қабул намудаем;

– меъёрҳои муқарраркунандаи уҳдадорӣ ва масъулияти шахс дар муносибатҳои маданӣ, оиладорӣ ва ҳолати ҳуқуқвайронкунӣ, ки ин гуна уҳдадориҳо бештар маврид баҳри иҷрои масъулиятҳои оилавӣ, иҷрои қарорҳои додгоҳ ва иҷро намудани шартҳои шартномаҳои маданӣ равона шудаанд ва дар тарафи муқобили он манфиати инсонҳои дигар дар шакли ҳуқуқу озодиҳо истодаанд. Аз ин хотир, ин навъ масъулиятҳо ва уҳдадориҳоро мо уҳдадориҳои ба таъмин ва татбиқи ҳуқуқу озодиҳо равонашуда эътироф кардем;

– меъёрҳои, ки баҳри маҳдуд намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон равона шуда, одатан бо мақсади муайян намудани вазъи ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳо муқаррар карда мешаванд. Масалан, ба падар ва модар ҳаққи бо роҳи зӯрӣ ба шавҳар додани духтар иҷозат дода нашуда, дар додгоҳ бошад, ба вакил (адвокат) иҷозати пешниҳоди маълумоти бардурӯғ қатъиян маън карда шудааст;

– меъёрҳои муайянкунандаи ваколатҳои мансабии шахсоне, ки дар раванди баррасии масъалаҳои ҳуқуқӣ ва ё дар раванди ҷамъоварии далелҳои додгоҳӣ иштирок менамоянд. Ба онҳо ҳуқуқҳо, ваколатҳо ва вазифаҳои мӯбадон; варсардор (мӯбаде, ки маъмури иҷрои доварии эзидист); устондорон (волиён);

оморгар, ҳисобдор ва хубра (эксперт); раиси оморгар (ради оморкорон); зиндонбон; шахна-посбон (полис, кӯйбонон ё прокуророн); дараҷадорони кӯйбонӣ (прокурорӣ-шаҳрбонӣ) ва ғ., ки ҳар як дар муносибат бо ҳуқуқҳои воқеӣ ва озодиҳои шахс дар рафти муносибатҳои мурофиавӣ саруқор доранд, дохил мешаванд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки маводи ин рисола фаҳмишҳои илмиро оид ба мафҳуми моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон мукамал гардонид, дар мукамалгардонии таҳқиқотҳои илмӣ назариявӣ оид ба таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик заминаи мусоидро фароҳам оварда, барои таҳқиқоти минбаъда дар ин самт ҳамчун сарчашма баромад менамоянд. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур имкон медиҳанд, ки мафҳуми сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон аз нигоҳи илмӣ муайян шуда, роҳҳои таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик амиқ карда шаванд.

Нуктаҳои илмӣ, ки дар рисола манзур карда шудаанд, метавонанд дар таҳияву таҷдиди қонунгузории соҳаи ҳуқуқи инсон, омодаسازی стратегия, барнома ва консепсияҳои давлатӣ, рушди василаҳои (механизмҳои) ҷимояи ҳуқуқи инсон, таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон саҳмгузор бошанд. Инчунин, натиҷаҳои рисола метавон дар таълими фанҳои «Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон», «Ҳуқуқи инсон», «Таърихи ҳуқуқи инсон», «Ҳуқуқшиносии муқоисавӣ» ва курсҳои махсуси «Механизмҳои ҷимояи ҳуқуқи инсон», «Ҳуқуқи қонун» ва ғ., ҳангоми навиштани қорҳои қурсӣ, рисолаҳои хатм, рисолаҳои магистрӣ ва рефератҳо истифода бурд.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили воқеъбинона ва ҳаматарафаи пажӯишҳои назариявии марбут ба мафҳуми сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон, инъикоси ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии халқи тоҷик, инчунин таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик асос меёбанд.

Мутобикати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмун таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 5.5.1.

Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки бо қарори Раёсати Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, мувофиқ мебошад

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи рисолаи илмӣ бо сатҳи навгонии илмӣ диссертатсионӣ, нуктаҳои илмие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ тасдиқ мегарданд. Инчунин, тарзи навишт, масъалагузорӣ ва услуби таҳқиқоти илмӣ саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Рисола дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, борҳо дар чаласаҳои кафедраи номбурда муҳокима шудааст.

Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои зерин дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд:

А) байналмилалӣ:

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва равандҳои муносири рушди ҳуқуқи инсон: мушкилот ва дурнамо» – маъруза дар мавзӯи «Манъи зӯроварӣ нисбат ба занон» (Душанбе, соли 2019);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳуқуқии милли: заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба «25-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» – маъруза дар мавзӯи «Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Эъломияи Куруши Кабир» (Душанбе, соли 2019);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳҳои ҳал ва дурнамо бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон» – маъруза дар мавзӯи «Этирофи ҳуқуқи инсон дар нахустин сарчашмаҳои ҳуқуқии халқи тоҷик» (Душанбе, соли 2019);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз» – маъруза дар мавзӯи «Ҳуқуқ ва

озодиҳои инсон дар Қонунномаи Сосониён» (9-уми декабри соли 2022);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» – маъруза дар мавзуи «Мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон» (5-уми декабри соли 2023);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ» – маъруза дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон дар катибаҳои бостон: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ» (6-уми декабри соли 2024);

– Конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон ва мушкilotи замони муосир» – маъруза дар мавзуи «Аҳамияти омӯзиши таҳаввули ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик дар замони муосир» (5-уми декабри соли 2025);

Б) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (солҳои 2019-2021)» ва «400-солагии Миробид Сайидои Насафӣ» – маъруза дар мавзуи «Мушкilotи никоҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, соли 2019);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи «Масъалаҳои назариявии амалисозии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» – маъруза дар мавзуи «Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар Авесто ва Вандидод» (7-уми декабри соли 2020);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ баҳшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучандӣ» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» – маъруза дар мавзуи «Андешаҳо оид ба ҳуқуқи инсон дар «Авесто» (Душанбе, соли 2020);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ баҳшида ба ҷашнҳои «30-солагии истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «110-солагии

Шоири халқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода», «110-солагии Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» – маъруза дар мавзӯи «Аҳамияти омӯзиши таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик» (Душанбе, соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ назариявӣ дар мавзӯи «Права человека в процессе глобализации» – маъруза дар мавзӯи «Общая характеристика правовых систем Китая и Таджикистана» (7 декабр 2021 года);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии ДМТ бахшида ба «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «115-солагии академик Бобочон Ғафуров», «145-солагии бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддини Айнӣ», «2023 – Соли забони русӣ» ва «2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» – маъруза дар мавзӯи «Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик дар давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ» (Душанбе, соли 2023);

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи диссертатсия ва моҳияти он унвонҷӯ 1 воситаи таълимӣ, 17 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 3 адади онҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ва 14 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъби расонидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз феҳристи ихтисорот, муқаддима, се боб, ҳафт зербоб, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат мебошад, ки ба мақсад, вазифа ва мантиқи таҳқиқот асос ёфтаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсия 175 саҳифаро ташкил медиҳад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар муқаддима мубрам будани мавзӯи диссертатсия асоснок гардида, сатҳи таҳқиқи он, объект, мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, асосҳои методологӣ, назариявӣ, заминаҳои меъёрӣ, навгонии илмӣ ва нуктаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда,

аҳаммияти назарӣ ва амалии диссертатсия муайян карда шудааст, ҳамзамон тасвиби натиҷаҳои таҳқиқот, саҳми шахсии довталаб ва сохтори диссертатсия пешбинӣ гардидааст.

Боби якуми таҳқиқоти диссертатсионӣ **«Мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ ва таҳаввули андешаҳо оид ба ҳуқуқи инсон»** ном дошта, аз ду зербоб иборат аст.

Зербоби аввали боби якум – **«Мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон»** ном гирифта, дар доираи он паҳлуҳои гуногуни сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Пажӯҳишгар дар ин қисмат мафҳумҳои гуногунро таҳлил карда, ишора менамояд, ки сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ нисбат ба сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон мафҳуми васеътар мебошанд. Яъне, дар доираи сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ имконияти ҷой доштани меъёрҳои тамоми соҳаҳои ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ мавҷуд мебошад. Аммо, вақте суҳан дар бораи сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон меравад, пас он фарогирандаи муносибатҳои ҳуқуқие мебошад, ки дар онҳо ҳуқуқ ва озодиҳои инсон инъикос ёфтаанд. Вале, ин ду истилоҳ ҳамдигарро пур менамоянд ва дар адабиёти ҳуқуқӣ аксар маврид байни онҳо тафовут гузошта наместавад.

Сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дарбаргирандаи он асноди ҳуқуқие мебошанд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар худ дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ мустаҳкам кардаанд. Вале, бояд зикр намуд, ки моҳияти фарогирии ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон гуногун буданд. Масалан, агар дар марҳилаи нухуст инсоният тавассути сарчашмаҳои ахлоқӣ-динӣ ба ҳуқуқу озодиҳои худ арҷ мегузошт, дар марҳилаҳои баъдӣ, аллакай ҳуқуқи инсон моҳияти расмиро (дар санадҳои расмии давлатӣ) ба худ касб намуд. Дар марҳилаи кунунӣ бошад, дарки ҳуқуқи инсон ва шинохти он бамаротиб мушкил гардида, баъзан сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва озодии инсонро аз будаи зиёд муаррифӣ менамоянд. Воқеан, сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон, ки дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ҷой доштанд, ҳуқуқ ва озодии инсонро бо назардошти муносибатҳои мавҷудаи ҳамагон давр танзим менамуданд, ки шояд қисми бештари онҳо бо шароити кунунӣ мутобикат надошта бошанд.

Аз нигоҳи таҳқиқбаранда сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон яке аз намудҳои сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ буда, асноди ҳуқуқие мебошанд, ки дар шакли сарчашмаҳои эътиқодӣ, ахлоқӣ, адабию фарҳангӣ ва қарору мадракҳои сиёсӣ-ҳуқуқии соҳибони фармон эҷод шуда, ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар худ ҷой дода, дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ ҳамчун сарчашмаи танзими муносибатҳо баромад намудаанд.

Пажӯҳишгар ишора менамояд, ки сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дорои моҳияти худ буда, дар онҳо ҳуқуқ ва озодиҳои инсон муқаррар, баъзан маврид қафолат дода шудаанд. Омӯзиши ин сарчашмаҳо дар раванди ҷаҳонишавии ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсон дорои аҳаммияти баланди илмӣ мебошанд. Зеро, моҳияти мавҷудияти ҳуқуқи инсонро дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ маҳз тавассути чунин сарчашмаҳо метавон ошкор намуда, дар марҳилаи кунунӣ ҷанбаҳои мусбати онҳоро мавриди истифодабарӣ қарор дод.

Дар зербоби дуҷуми боби аввал – **«Таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқ»** муаллиф ба таври мухтасар мавҷудияти ҳуқуқи инсон ва марҳилаҳои рушди онро дар масири таърих дар доираи низомҳои ҳуқуқӣ ва фарҳангҳои ҷудогона мавриди таҳлил қарор додааст. Аз нигоҳи муаллиф, ҳуқуқи инсон дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ тавассути низомҳои ҳуқуқии мухталиф инкишоф ёфта, дар шаклгирии ҳуқуқу озодиҳои инсон саҳмгузори намудаанд. Муаллиф ишора менамояд, ки агар дар нахустин марҳилаҳои ҳастии инсоният арзишҳои ҳуқуқӣ арзи ҳастӣ намекарданд, инсон ҳаёти худро дар доираи арзишҳои одатӣ ва эътиқодӣ ба роҳ мемонд. Дар ин давраи ташаккули муносибатҳои инсонӣ усулҳои худсудкунӣ ба роҳбарӣ гирифта шуда, ҳимояи ҳуқуқи инсон на аз ҷониби механизми алоҳида, балки аз ҷониби ҳуди субъектҳо бо назардошти қоидаҳои муқарраркардаи худ, амалӣ карда мешуд. Пажӯҳишгар қайд менамояд, ки «ҳарчанд, ки дар ин давраи муносибатҳои ҳуқуқӣ атрофи манфиати нахустинсонҳо ва сардорони авлоду қабила ва ҷамоа дар сатҳи муайян тобиш меҳӯрд, он замонҳо дар бораи ҳуқуқи инсон ҳарф задан мазмунан мушкилӣ дошт. Баъдан, ҳуқуқ дар даврони гузариш аз оилаҳои ғайрииктисодӣ ба иқтисодӣ қисман сарҳаду паҳнои худро дар ҳамбастагӣ бо ҳуқуқи моликият ва ташкили қудрат ҳамвор намуда, унсур ва аломатҳои ибтидоии худро дар ҳудуди

инкишофи нахустин шаклҳои ҳамзистии ҷомеа авлод, қабила ва иттифоқи қабилаҳо ҳамчун ҷамоаи потестарӣ дар шаклҳои ибтидоӣ масъалагузорӣ менамояд. Ҳуқуқ заминаи мавҷудият ва эътирофи худро тадриҷан пайдо намуда, бо мурури замон дар даврони нахустин тамаддун ва давлатҳо ба зинаи болотари рушди худ расидааст».

Пажӯҳишгар ишора менамояд, ки ҳуқуқи инсон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, шартан ҷудо намудани онҳо ба давраҳои дунёи қадим, асрҳои миёна, давраи эҳё, замони нав ва навтарин мувофиқи мақсад мебошад. Зикр намудан ба маврид аст, ки ҳар яке аз ин марҳилаҳо дар шаклгирии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон нақши ҷудогона ва боризро иҷро намудаанд. Давраҳои ташаккулёбии ҳуқуқи инсон занҷираи пайвастеро мемонанд, ки дар сурати канда шудани яке аз ҳалқаҳои пайвасти он, моҳияти марҳилавии рушди ҳуқуқи инсон аз байн меравад. Яъне, ҳар як марҳилаи ташаккулёбӣ дар шаклгирии ҳуқуқи инсон дар марҳилаи баъдӣ саҳм гузошта, оғозгоҳи рушди онро гузоштааст. Мутааллиқ донишмандони пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқи инсон ба як ҳалқият ва ё тамаддун комилан ғалат буда, ақидаи ғайриқобили дастгирӣ мебошад.

Моҳияти ҳуқуқи инсон ҳамчун бузургтарин арзиши ҷомеаи инсонӣ бояд ба тамоми аҳолии сайёра яксон дарк ва паҳн карда шавад, ки ин унсурҳои ҷудонапазири давлатҳои замони муосир ба ҳисоб меравад. Маҳз бо ҳамин назардошт, диссертант қайд менамояд, ки «ҳалқу миллатҳо ва тамаддунҳои гуногун баҳри шинохти ҳуқуқи инсон ва эҳтиром гузоштан ба он ҳамчун навъи зиндагии шуурмандона, таърихан саҳмгузорӣ намудаанд, ки нодида гирифтани онҳо номумкин аст». Дар ин замина, ёдоварӣ кардан аз ҷойгоҳи ҳалқи тоҷик дар шинохти ҳуқуқи инсон, эҳтиромгузорӣ ба он ва ҳифз кардани арзишҳои инсонӣ айнӣ муддаост. Зеро, ҳалқи тоҷик ҳамчун бардорандаи бори амонати фарҳанги вижа ва оламшумули таърихӣ, ки ба башар озодӣ ва адолатро дар шаклҳои намуна пешниҳод кардааст, дар зиёда аз масъалаҳои назарӣ ва амалии ҳуқуқи инсон дар сарғаҳи шинохти ғояи ҳуқуқи инсон қарор доштааст, ки шинохт, эълон ва эътирофи он вазифаи илми таърихи ҳуқуқи инсон аст.

Боби дуюми диссертатсия **«Андешаҳо оид ба ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои ҳуқуқии тамаддуни зардуштӣ»** ном дошта, фарогирандаи се зербоб мебошад.

Зербоби якуми боби дуҷуми диссертатсия «**Шинохт ва эътирофи ҳуқуқи инсон дар нахустин сарчашмаҳои ҳуқуқи халқи тоҷик**» ном дошта, дар доираи он шаклгирии ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик тавассути нахустсарчашмаҳои ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Пажӯҳишгар бо назардошти таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии халқи тоҷик ишора менамояд, ки новобаста аз ҷой доштани мушкилотҳои мухталиф дар самти шинохти ҳуқуқи инсон дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ, халқи тоҷик тавониста, ки даҳҳо ҳуқуқҳои бунёдии инсонро ба ҳубӣ шиносад ва онҳоро расман дар сатҳи давлатӣ эътироф намояд. Пас, насли муосир бояд сари он андеша намояд, ки бо кадом роҳ ва васила имконияти дифоъ намудан аз арзишҳои таърихӣ дар самти ҳуқуқи инсонро доро аст ва тавассути кадом васила ва имкониятҳо эҳтимолияти ба ҳубӣ муаррифӣ намудани ин арзишҳои таърихӣ дар замони муосир ҷой дорад. Зеро, ҳуқуқофаринии халқи тоҷик ба ҳазорсолаҳои қабл аз мелод рафта мерасад, ки шоиста муаррифӣ намудани онҳо вазифаи имрӯзаи ҷомеаи тоҷик маҳсуб меёбад.

Муаллиф ба сифати яке аз нахустин сарчашмаҳои ҳуқуқи инсон, ки дар он ҳуқуқҳои бунёдии инсон мавриди эътирофнамоӣ қарор гирифтаанд, Авасто ва қисмати Вандидоди онро баҳогузорӣ намудааст. Дар ин сарчашмаҳои таърихӣ ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои асосии инсон ва субъектҳои ба ҳимоя эҳтиёҷманд, аз қабилӣ занон, кӯдакон, пиронсолон, маъҷубон ва ғ. инъикос ёфтаанд. Аз ҷумла, андеша ва назари муҳаққиқонро мавриди баррасӣ қарор дода, ҳулоса менамояд, ки Авасто аз нахустин сарчашмаҳои расмӣ-ҳуқуқӣ тамаддуни зардуштӣ маҳсуб мешавад, ки нисбат ба ҳуқуқ ва манфиатҳои занон эҳтиром гузошта, анъанавӣ таҷлили рӯзи занонро ба насли башарӣ мерос гузоштааст. Яъне, дар Авасто ҷашни Спандармадгон пешбинӣ шуда буд, ки ба занҳо мутааллиқ буд. Он оғозгоҳи расмикунонии ин ҷашн дар таърихи башарият маҳсуб шуда, баъдан баҳри фарогир намудани ин ҷашн мамолики гуногуни дунё, махсусан ҷомеаи аврупоӣ дар замони нав талош ба харҷ доданд ва муваффақ ҳам гаштанд. Зеро, имрӯз таҷлили рӯзи байналмилалӣ занон ҳамчун маҳсули олами ғарбӣ баҳогузорӣ гардида, дар доираи санадҳои фарогири (универсалии) байналмилалӣ ва қонунгузори миллии давлатҳои

алоҳида мазмун ва моҳияти худро пайдо намудааст. Ин моро бори дигар баҳри он водор менамояд, ки аслияти таърихии худро дуруст бишносем ва баҳри муаррифии арзишҳои таърихӣ-ҳуқуқии худ, ки ба мо ҳамчун мерос боқӣ мондааст, аз дирӯз дида бештар талош ба харҷ диҳем. Вазъияти имрӯзаи ҷомеаи ҷаҳонӣ бори дигар моро водор менамояд, ки эҳтиром гузоштан ба зан-модар ва ҳуқуқу манфиатҳои ўро омӯзем ва дар сарғаҳи ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқу озодиҳои занонро қарор диҳем, ки гузаштаи дури мо онҳоро ба таври зарурӣ муқаррар ва танзим намуда буданд.

Яке аз субъектони дигаре, ки дар Авасто ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии низоми ҳуқуқии зардуштӣ дорои мақом ва манзалати баланд мебошад, кӯдакон маҳсуб мешаванд. Зеро, тамаддуни зардуштӣ нисбат ба кӯдакон ҳамчун субъекти маҳсус ва ба ҷимоя эҳтиёҷманд тарзе муносибат намудааст, ки доираи муносибатҳои хуби он то имрӯз мазмун ва моҳияти худро аз даст надодаанд. Як нуктаро бояд ишора намуд, ки аксарияти муҳаққиқон изҳор менамоянд, ки меёрҳои зардуштӣ дар самти танзимнамоии манфиатҳои кӯдак бештар хусусияти динӣ ва ахлоқӣ доранд. Албатта, чунин андеша қобили пазириш аст, аммо боз қисми дигари меёрҳои зардуштиро меёрҳои ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд, ки дар онҳо низ ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон мавриди танзим қарор гирифтаанд. Аз моҳияти меёрҳои авастой бармеояд, ки дар ин марҳила як қатор ҳуқуқҳои кӯдакон мавриди танзим қарор гирифта буданд. Масалан, дар қисмати Вандидоди Авасто чунин ҳуқуқҳои кӯдакон танзим шудаанд: ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳаёти озоишта, ҳуқуқ ба муносибати хуб, ҳуқуқ ба бастани шартномаҳо, ҳуқуқ ба ҳаёти кӯдаки таваллуднашуда, ҳуқуқ ба тандурустӣ, ҳуқуқ ба никоҳ ва ғ. Дар ҳамин замина бояд қайд намуд, ки татбиқ сохтани ҳуқуқҳои ишорашуда бештар маврид тавассути падару модар амалӣ мегардид. Зимнан, дар баъзе сарчашмаҳо синну сол муқаррар шуда буд, ки то расидан ба он падару модар бояд ин ё он шакли ғамхорию зоҳир намоянд (аз лаҳзаи таваллуд то расидан ба синни 7-солагӣ). Нақши муҳимро дар ҷимояи кӯдакони ноболиғ падар ва ё сардори оила (мард) дошт. Пеш аз ҳама, сабаб дар он буд, ки мард чун сарвари оила барои фарзандони худ, ҳамсар ва молу мулки хеш масъулият дошт.

Унвонҷӯ пас аз таҳлили меёӯрҳои Авасто ба хулосае меояд, ки дар низоми ҳукуки зардуштӣ ба сифати нахустин довар, эҷодкунандаи меёӯр ва танзимкунандаи муносибатҳо – Урвахшайа муаррифӣ шудааст. Урвахшайа дар баробари додгустарӣ ва таъмини адолат, инчунин ба танзими муносибатҳо машғул буда, меёӯрҳои хусусияти танзимкунандаро эҷод карда, дар муносибатҳои додгоҳӣ аз онҳо истифода менамуд. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқбаранда ўро ҳамчун нахустэҷодкунандаи меёӯрҳои ҳукукӣ дар сарзамини тоҷикон баҳогузорӣ кардааст.

Зербоби дуҷуми боби дуҷуми диссертатсия **«Андешайи ҳукуку озодии инсон дар Ёломиyai Куруши Кабир ва катибаҳои дигари бостон»** ном дошта, дар он ҷойгоҳи ҳукук ва озодиҳои инсон дар сарчашмаи нодири таърихӣ-ҳукуки миллати тоҷик – Ёломиyai Куруши Кабир, инчунин катибаҳои дигари бостон, ки дар худ моҳияти ҳукукҳои инсонро ҷой додаанд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Воқеан, Ёломиyai Куруши Кабир аз зумраи нухустин санадҳои таърихӣ муқарраркунандаи ҳукуки инсон ба ҳисоб рафта, ҷойгоҳи онро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Ёмомалӣ Раҳмон низ бисёр шоиста ва баланд арзёбӣ намуудаанд. Маҳз бо дарки ҳамин масъала ва бо пешниҳоди ҷониби Тоҷикистон, 6 ноябри соли 2025 ҳангоми баргузории иҷлосияи 43-юми Конфронси генералии ЮНЕСКО қатъномаи махсус таҳти унвони «Устувонаи Куруш: Ёломиyai ибтидоии ҳукуки башар ва гуногунрангии фарҳангӣ» қабул шуд, ки бузургии он санадро эътироф намуда, онро расман дар сатҳи байналмилалӣ ба сифати нахустин ҳуҷҷати муқарраркунандаи ҳукуки инсон муаррифӣ менамояд.

Пажӯҳишгар яке аз ҳадафҳои қабули Ёломиyai Куруши Кабирро дар муттаҳид намудани халқу миллатҳое баҳогузорӣ менамояд, ки дар ҳудуди империяи Ҳахоманишиён зиндагӣ доштанд. Дар пасманзари ин муттаҳидӣ, таъмини сулҳ ва субот дар ҳудуди империяи бузурги ҳахоманишинӣ қарор дошт. Зеро, дар ҳудуди ин империя зиёда аз 70 халқияту миллатҳои муҳталиф зиндагӣ менамуданд, ки нигоҳ доштани оромӣ ва таъмин намудани муттаҳидӣ дар байни онҳо танҳо тавассути шинохти ҳукуки эшон ва додани ҳаққу ҳукукҳои онҳо

имконпазир буд. Яъне, Куруши Кабир бо авф намудани шоҳони мағлубшуда, ҳукуку озодӣ додан ба аҳоли ва баробарҳукук эътироф намудани ҳамаи халқу миллатҳо таҷрибаи нави идоракуниро дар аҳди қадим қорӣ намуда, барои муттаҳидӣ ва оромӣ дар минтақа заминаи мусоидро фароҳам овард. Бе ҳеҷ шубҳа, агар замони қабули Ёломияи Куруши Кабирро мавриди баррасӣ қарор диҳем, пас маълум мешавад, ки вазифаи инсонпарвариро барои ҷомеаи бостонӣ талқин кард ва як навъ масъулиятро дар самти арҷ гузоштан ба инсон ва ҳукуку озодиҳои ӯ пешорӯӣ мансабдорону ҳокимон гузошт. Зеро, дар он марҳилаи ҳастии инсоният, шахсро имконияти шиканҷа намудан, хариду фурӯш кардан ва ҳамчун барда (ғулом) истифода бурдан, маъмулан ҷой дошт. Аз ин дидгоҳ, метавон гуфт, ки Ёломияи Куруши Кабир на танҳо дар он марҳилаи ҳастӣ, балки пас аз ҳазорсолаҳои қабули худ, барои инсоният хизмат намуда, роҳи шинохти инсонро ҳамчун олитарин мавҷудот ҳамвор намуд.

Аз нигоҳи диссертант, дар Ёломияи Куруши Кабир ба се масъалаи бунёдӣ – ҳукуки инсон, озодии инсон ва манъи амалҳои ғайриинсонӣ таваҷҷуҳ зоҳир шуда, онҳоро метавон ба се гурӯҳи муносибатҳо ҷудо намуд, аз ҷумла: а) муносибатҳои, ки ифодакунандаи ҳукуки инсон мебошанд, ба мисли ҳукук ба моликият, ҳукук ба меҳнат ва музди қор ва ғ.; б) муносибатҳои, ки муқарраркунандаи озодиҳои инсон мебошанд, аз ҷумла озодӣ дар интиҳоби шоҳ, озодӣ дар интиҳоби дин ва оин, озодӣ дар интиҳоби ҷойи сукунат, озодӣ дар интиҳоби касбу қор ва ғ.; в) муносибатҳои, ки ба манъи амалҳои ғайриқонунӣ (ғайриинсонӣ) равона шудаанд, аз ҷумла манъи ҷабру ситам ва зарар расонидан ба шахс, манъи ба ҷавобгарӣ кашидани шахси бегуноҳ (ҷавобгариӣ фардӣ), манъи ғуломӣ ва хариду фурӯши инсон ва ғ.

Таҳқиқбаранда дар доираи зербоби мазкур, инчунин ба ҷойгоҳи катибаҳои дигари бостон дар шинохти ҳукуки инсон аҳаммият зоҳир кардааст. Яке аз катибаҳо, ки диссертант онро мавриди омӯзиш қарор додааст, ин Катибаи Доро дар Бийстун мебошад ва он масъалаҳои гуногуни таърихӣ, сиёсӣ ва ҳукукиро дар худ ҷой додааст. Аз нигоҳи муаллиф, дар катибаи мазкур се унсури муҳим ҷой гирифтааст: а) муносибати некӯи шоҳ бо халқи худ; б) итоат намудани мардум ба сиёсати шоҳ; в) эҳтиром

гузоштан ба ҳуқуқҳои табақаҳои гуногуни аҳоли. Яъне, ду унсури аввал замоне ба вучуд меояд, агар унсури сеюм аз ҷониби шоҳ риоя гардад. Ҳар қадаре ки шоҳ нисбат ба ҳуқуқи манфиатҳои аҳоли эҳтиром гузошт, ҳамон қадар халқ ўро гиромӣ дошта, сиёсаташро амалӣ менамоянд. Бо ин мақсад, унсурҳои муҳими давлатҳои демократӣ ва ҳуқуқбунёди замони муосирро мо дар катибаи ишорашуда то ҳадди зарурӣ пайдо намуда метавонем. Дар китабаи дигари бостон, аниқтараш Катибаи Доро дар нақши Рустам, масъалаи бисёр муҳим, яъне таъмини адолати судӣ ва баргардонидани ҳаққи шахс ба таври амиқ муайян карда шудааст. Доро ҳаққу ҳуқуқи ашхоси сарватманд ва ё соҳибмансабро аз ҳаққу ҳуқуқи шахрвандони одӣ боло намегузорад, ва баръакс. Ҳақиқат ва адолати додгоҳиро ҳамон гунае ба роҳ мемонад, ки ба воқеияти қор така намояд. Бо ин мақсад, хангоми гуноҳ қардан ҳатман паҳлуҳои гуногуни онро пурсон шуда, баъдан бо дарназардошти далелҳои исботшуда нисбати шахс қазоро амалӣ месохт. Унвонҷӯ, яке аз хусусияти бунёдии ин катибаҳоро дар он баён менамояд, ки онҳо тавассути муқаррар қардани унсурҳои сулҳҳои ва оромманишӣ баҳри инсоният шароити мусоиди амалӣ қардани ҳуқуқи инсонро фароҳам оварданд ва ин шартӣ муҳим дар замони муосир ба ҳисоб меравад.

Зербоби сеюми боби дуҷуми диссертатсия **«Андешаи ҳуқуқи инсон дар Қонунномаи Сосониён»** ном дошта, дар он мавқеи ҳуқуқи инсон дар яке аз сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқии миллати тоҷик – Қонунномаи Сосониён, ки бо номҳои «Мотикони ҳазор додистон» ва ё «Китоби ҳазор қарорҳои судӣ» маълуми машҳур мебошад, мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Муҳаққиқ зикр месозад, ки дар Қонунномаи Сосониён эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд мавқеи асосиро ишғол менамуд. Маврид ба зикр аст, ки қонуннома дар зери мафҳуми шахс ворисони зардуштӣ ва ғайризардуштиро дар назар дорад. Аҳолии ғайризардуштӣ аз ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои бархӯрдор буданд, ки аҳолии маҳаллӣ аз онҳо истифода менамуданд. Бояд ишора кард, ки дар марҳилаи рӯи қор омадани ин санади таърихӣ-ҳуқуқӣ ҳамкорӣҳои хориҷӣ дар минтақа, махсусан аз ҷониби Сосониён ба таври хуб ба роҳ монда шуда буд. Аз ин хотир, дар доираи қонунномаи мазкур

ҳуқуқ ва манфиатҳои аҳолии мулкӣ ва шахрвандони хориҷӣ баробар муқаррар карда шуд. Дар асоси муқаррароти он қобилияти ҳуқуқдорӣ шахс аз лаҳзаи таваллуд ва қобилияти амалкунӣ аз синни 15-солагӣ ба вуҷуд меояд.

Муаллифи рисолаи илмӣ, дар заминаи таҳлили сарчашмаи мазкур як зумра ҳуқуқҳои инсонро, ба мисли ҳуқуқи озодона бастанӣ акди никоҳ, баробарҳуқуқӣ новобаста аз миллат ва дин, ҳуқуқ ба фарзандхонӣ, ҳуқуқ ба адолати судӣ ва баррасии одилона, эҳтимолияти бегуноҳӣ, ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳифзи моликияти шахсӣ, манъи шиканҷа, ҳуқуқ ба озодии дину мазҳаб, ҳуқуқ ба тақсимути молу мулк ва ғ., ҷудо намуда, меъёрҳои дар Қонунномаи Сосониён пешбинишударо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардааст: - меъёрҳое, ки танзимкунандаи ҳуқуқи инсон мебошанд; - меъёрҳое, ки танзимкунандаи озодии инсон мебошанд; - меъёрҳое, ки ифодакунандаи уҳдадорӣҳои инсон мебошанд; - меъёрҳое, ки хусусияти маҳдудкунанда доранд; - меъёрҳое, ки муайянкунандаи ваколатҳои мансабӣ мебошанд.

Яке аз мушкilotи ҷомеаи инсониро аз аҳди қадим то ҳол ҳалли масъалаи ғуломӣ ва ҳифзи ҳуқуқи озодӣҳои ӯ таъмин мебахшад. Ғулом дар асоси қонуннома афроде ба ҳисоб меравад, ки тавассути раъияти шоханшохӣ дар ҷанг ба асорат даромадааст. Аз муқаррароти меъёрҳои қонуннома бармеояд, ки ғулом дар аҳди Сосониён ҷун қисми таркибии аҳоли аз ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунӣ бархӯрдор буд ва дар сурати пардохт намудани маблағи муайян ва ё гузоштани гарав метавонист аз бандাগӣ раҳоӣ ёбад.

Аз нигоҳи таҳқиқбаранда, дар марҳилаи инкишофи ҳуқуқи озодӣҳои инсон ва шахрванд, инчунин таъсири манфии омилҳои муҳталиф ба он, зарурат пеш омадааст, ки мо аз гузаштаи худ ба таври амиқ биомӯзем ва аз таҷрибаи ғании онҳо оқилона ва одилона истифода намоем. Бо ин назардошт, лозим аст, ки ҳангоми омӯзиши ғанҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, махсусан таърихӣ ҳуқуқи инсон аз сарчашмаҳои нодири ҳуқуқи миллати тоҷик, махсусан Қонунномаи Сосониён, ки ба таври хеле кам омӯзиши он ба мушоҳида мерасад, ба таври фарроҳ истифода намуда, ба ин васила дар муаррифии шоистаи онҳо саҳмгузор бошем.

Боби сеюми диссертатсия **«Андешаи ҳуқуқи инсон дар асрҳои миёна»** ном дошта, аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби якуми боби сеюми диссертатсия «**Андешаи ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои расмӣ давлатӣ дар асрҳои миёна**» ном дорад. Муаллиф қайд менамояд, ки андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик моҳияти пайдарҳамӣ дошта, аз як марҳилаи таърихӣ ба марҳилаи дигар бо назардошти ба инобат гирифтани унсур ва омилҳои таъсиррасонандаи марҳилаи сипаришуда дар марҳилаи навин инкишоф ёфтааст. Яъне, қонунҳои инқилобӣ рушди муносибатҳои иҷтимоӣ дар доираи меросияти таърихӣ ва асосҳои диалектикаи рушди муносибатҳо дар фазои ҳуқуқӣ тавассути падидаҳо ва мақолаҳои ҳуқуқӣ бо тамоюли таъсири анъанавияти шарқӣ риоя шудааст. Далели равшани ин гуфтаҳо метавон аз мавҷудияти андешаи ҳуқуқи инсон дар асрҳои бостон ва дар асрҳои миёна пайдо намуд, ки заминаҳои бунёди худро аз марҳилаи қаблӣ, яъне аҳди қадим гирифтаанд. Аммо, ҳамаи муҳимми андешаҳои марбут ба ҳуқуқи инсонро, ки дар асрҳои миёна рӯи кор омадаву инкишоф ёфтаанд, андешаҳои фарогир мебошанд, ки ҳам моҳияти расмӣ ва ҳам ғайрирасмӣ доштанд. Аммо нақши сарчашмаҳои расмӣ ва урфию анъанавие, ки низомии сиёсӣ вучуди онҳо эътироф карда буд, дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ муассиртар ба назар мерасад. Аз ин дидгоҳ, дар адабиёти ҳуқуқӣ онҳо ҳамчун сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи инсон баҳогузорӣ менамоянд. Бо дарназарошти мазмун ва моҳият, сарчашмаҳои расмӣ давлатиро дар ин марҳила метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: а) сарчашмаҳои расмӣ давлатӣ, ки дар заминаи одати анъанавӣ ба вучуд омада, ташаккул ёфтаанд (масалан, амру фармонҳои роҳбарони давлат, ки хусусияти сиёсӣ ҳуқуқӣ доштанд, инчунин санадҳои ҳуқуқӣ вазирон, аҳли дарбор ва ҳокимони вилоятҳо ва ғ.); б) сарчашмаҳои расмӣ давлатӣ, ки дар заминаи ба инобат гирифтани унсурҳои динӣ рӯи кор омада, инкишоф ёфтаанд (масалан, дар заминаи Қуръон, ҳадисҳо, сарчашмаҳои фикҳӣ ва ғ.).

Дар доираи зербоби мазкур як қатор сарчашмаҳои расмӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Масалан, «Насихатнома»-и Тоҳир ибни Хусайн ба сифати яке аз сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқ дар асрҳои миёна баромад менамояд, ки муаллиф онро мавриди омӯзиш қарор додааст. Ишора мегардад, ки он аз зумраи ҳуҷҷати давлатӣ-ҳуқуқӣ маҳсуб ёфта, дар худ усулҳои равшандорона, таъмини адолат дар ҷомеа, ба роҳбарӣ гирифтани

меъёрҳои инсондӯстӣ, ҳадафи ҳуқуқэҷодкунӣ ва ғайраро ҷой додааст. «Насиҳатнома» дар шакли дастур навишта шудааст, ки аз ҷониби падар (шоҳ Тоҳир) ба писар (ҳоким Абдуллоҳ) ирсол гардида, ба ӯ тарзи давлатдорӣ, роҳ ва равиши идоракунии, аз ҳама муҳим, муносибат бо халқ ва таъмини ҳаққи онҳоро иброз кардааст. Мазмун ва моҳияти масъалаҳои ҳуқуқии дар «Насиҳатнома»-и Тоҳир инъикосёфтаре метавон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намуд: а) масъалаҳое, ки ба ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои халқ нигаронида шудаанд. Андешаи он, ки дар ин ҳуҷҷат ҳуқуқи халқ ва дифоъ аз ҳаққи мардум дар ҷойи яқин қарор дорад, ҳеҷ иштибоҳе набувад. Зеро, моҳияти насихатҳои Тоҳир баҳри он равона шудааст, то писараш Абдуллоҳ зимни идора намудан ба ҳаққи ҳуқуқи мардум арҷ бигзорад ва онҳоро ҳифз намояд; б) масъалаҳое, ки баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа равона шудаанд. Яке аз унсурҳои муҳими давлатдорӣ ва идора намудани ҳокимият, ин таъмини адолат махсуб меёбад, ки «Насиҳатнома» онро ба таври возеҳ муқаррар кардааст. Масалан, ишора мегардад, ки «ҳеҷ касро аз амале, ки бад-ӯ месупорӣ, аз ӯ пеш кори вайро маълумдорӣ, бо тухмат бар мадор, ки тухмат задан бар бегуноҳон ва бадгумонӣ нисбат ба онҳо гуноҳ аст». Яъне, ҳадаф инчӯ таъмини адолат нисбат ба шахсоне мебошад, ки ба тухмати ноҳақ гирифта шудаанд ва шоҳ бояд ин масоилро дуруст дарк намуда, зимни ҳақиқатошкорсозӣ бояд волияти адолати воқеиро дар ҷойи аввал гузорад; в) масъалаҳое, ки ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои ҷудогонаи инсон бахшида шудаанд. Албатта, ҳуқуқ ва озодӣ дар ҳама марҳила, махсусан дар асрҳои миёна ба сифати унсури бунёдии давлатдорӣ шинохта мешуд, ки инро Тоҳир ба ҳубӣ дарк намуда, дар «Насиҳатнома»-и хеш ба он таваҷҷуҳи бештар зоҳир кардааст. Дар ин ҳуҷҷати муҳими давлатдорӣ ба ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои субъектони ба ҳимоя эҳтиёҷманд диққати бештар зоҳир шудааст. Аз ҷумла, зикр мегардад, ки «барои беморон хонаҳо ба ӯ дор, ки панӯҳашон диҳанд ва қасон баргумор, ки ба онҳо меҳрубонӣ кунанд ва табибон, ки бемориҳояшонро илоҷ кунанд»; г) масъалаҳое, ки ҷиҳати таъмин кардани ҷазо ба шахси гунаҳгор бо мақсади ҳимояи ҳуқуқи инсон раван шудаанд. Ҳимояи ҳуқуқи шахс тавассути татбиқи ҷазо яке аз василаҳои таъмини адолат дар ҷомеа махсуб ёфта, дар «Насиҳатнома» ба он диққати бештар раван шудааст.

Дар байни сарчашмаҳои расмии давлатӣ, ки дар марҳилаи мазкур рӯи кор омадаанд, фармонҳои шоҳ Маҳмуд Ғозонхон нуфузу манзалати бештарро дар танзими муносибатҳои инсонгароёна ва таъмини ҳуқуқи инсон иҷро кардаанд. Масалан, ӯ амри махсуси худро «Оид ба эҳтироми қадру қиммати қозихо» ба тасвиб расонид, ки ҳамчун санади муҳимми ҳуқуқӣ баҳри танзими муносибатҳои судӣ баромад менамуд. Ин меъёр ифодакунандаи ба роҳ мондани адолати судӣ дар аҳди мазкур намуда, ҳуқуқи шахсро ба адолати судӣ ва ҳуқуқи истифода аз он, бозгӯӣ менамояд. Инчунин, дар доираи фармони мазкур ҳаққи бо роҳи зӯрӣ, таҳдид ва маҷбурият дидани парвандаҳо аз ҷониби қозӣ маън карда шуда, ашхоси ӯро ба ин кор водоркунанда ба ҷазоҳои вазнин кашида мешуданд. Яъне, судя (қозӣ) ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ мустақилияти комилро соҳиб буд, ки ин меъёр имрӯз яке аз принципҳои асосии мурофиаи судиро ташкил дода, тавассути санадҳои ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ кафолат дода шудааст. Қисмати муҳимми ин фармонро масъалаи арзи ҳастӣ намудани қозихо дар маҳалҳои дигар ташкил медиҳад. Яъне, дар асоси амри Маҳмуд Ғозонхон дар маҳалҳо қозихо таъин шуда, адолатро ба амал мебароварданд ва фаъолияти онҳо аз ҷониби қозихои шахр ва ё вилоят зери назорат қарор гирифта, моҳе мавриди санҷиш қарор дода мешуд. Аз мазмун ва моҳияти фармони мазкур бармеояд, ки ҳадафи асосӣ ин барқарор кардани адолат дар байни мардум ва аз байн бурдани беадолатӣ, зӯрӣ, маҳдудкунии даъвоҳои беасос ва ғ. махсуб меёфт.

Дар радифи сарчашмаҳои мазкур, боз сарчашмаҳои динӣ ҷой доштанд, ки ифодакунанда ва танзимкунандаи ҳуқуқи инсон буданд. Зеро, дар асрҳои миёна тоҷикон тавассути низоми ҳуқуқии исломӣ фаъолияти қонунгузорӣ ва танзими муносибатҳоро ба роҳ мемонданд. Баъди ба Осиёи Марказӣ ворид шудани арабҳо ва ҷорӣ гардидани дини ислом, дар минтақа низоми ҳуқуқии нав, яъне низоми ҳуқуқии исломӣ ва ё мусулмонӣ ба вучуд омада, ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро бо назардошти фарҳанги ҳуқуқи исломӣ ба танзим даровард. Низоми ҳуқуқии мусулмонӣ дар заминаи Қуръон ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи мусулмонӣ ба амал бароварда мешавад. Бояд ишора намуд, ки дар Қуръон як қатор ҳуқуқҳои инсон мазмун ва моҳияти худро пайдо намудаанд. Қуръон –

сарчашмаи нахустин, асосӣ ва аввалиндарча дар ҳукуки мусулмонӣ мебошад. Ин китоби муқаддас дар баробари меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ, ҳамзамон дар худ меъёрҳои зиёди ҳуқуқӣ, махсусан меъёрҳои ифодакунандаи ҳукуки инсонро ҷой додааст. Муҳаққиқони ҳукуки мусулмонӣ ишора менамоянд, ки зиёда аз 500 ояти Қуръон дорои меъёрҳои ҳуқуқӣ буда, қисми бештари онҳо ба ҳукуки инсон алоқамандӣ доранд. Дар Қуръон ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба озодӣ, ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба саломатӣ, ҳуқуқ ба дахлнопазирии манзил, ҳуқуқ ба ҳимоя ҳангоми пиронсолӣ, ҳуқуқ ба таҳсил, ҳуқуқи занон, ҳуқуқи یتимон ва дигар ҳуқуқҳои инсон танзими ҳамаҷонибаи худро ёфтаанд.

Зербоби дуҷуми боби сеюми диссертатсия **«Андешаи ҳукуки инсон дар афкори мутафаккирони тоҷику форс дар асрҳои миёна»** ном гирифта, дар он сарчашмаҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳукуки инсон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Аз нигоҳи пажӯҳишгар, сарчашмаҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳукуки инсон аз афкори мутафаккирони тоҷику форс иборат мебошад. Сарчашмаҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳукуки инсон дар ташаккулёбии инсоният, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, масъулити ӯ дар зиндагӣ нақши хеле калон доранд. Андешаи ҳукуки инсон дар афкори мутафаккирони тоҷику форс дар асарҳои олимону мутафаккирони тоҷику форс оварда шуда, роҳи маънавӣ-ҳуқуқии инкишофи ҳукуки инсон дар таърихи ҳукуки халқи тоҷик мебошад. Мутафаккирони тоҷику форс шахсиятҳои мебошанд, ки дар ҷаҳон шинохта шудаанд ва асарҳояшон саршори андешаи ҳукуки инсон мебошанд. Ҳангоми омӯзишу таҳқиқоти асарҳои ҳар як мутафаккири тоҷику форс ба хубӣ мушоҳида мешавад, ки меҳвари таълимоташон гирди инсон, ҳуқуқҳо, озодиҳо ва вазифаҳои ӯ ҷарҳ мезананд. Дар ин роҳ як қатор донишмандон, аз қабилӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абунастри Форобӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Низомулмулки Тӯсӣ, Муҳаммади Ғазалӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дигарон саҳми арзишманд гузоштаанд.

Афкори мутафаккирони тоҷик оид ба ҳукуки инсон дарбаргирандаи таъмини адолат байни инсонҳо, ҳимояи ҳукуки инсон бо роҳи тарбия намудани шахсони мансабдори давлатӣ, кӯшиши дар доираи адл, инсоф, авф, баробарӣ, хайрхоҳӣ маҳдуд

намудани ҳокимият, ҳимоя намудани ҳукуку манфиатҳои шахсони эҳтиёҷманд, қорӣ сохтани адолат дар қомеа тавассути ба роҳ мондани принципи баробарҳуқуқӣ ва ғайра мебошад.

ХУЛОСА

Дар асоси омӯзиши паҳлуҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ ва назариявӣ-ҳуқуқии таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик чунин хулосаҳои илмӣ пешниҳод карда мешаванд:

1. Сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон яке аз намудҳои сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ буда, асноди ҳуқуқие мебошанд, ки дар шакли сарчашмаҳои эътиқодӣ, ахлоқӣ, адабию фарҳангӣ ва қарору мадрақҳои сиёсӣ-ҳуқуқии соҳибони фармон эҷод шуда, ҳукуку озодиҳои инсонро дар худ ҷой дода, дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ ҳамчун сарчашмаи танзими муносибатҳо баромад намудаанд. Сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон тибқи андешаи муҳаққиқон аслан ду намуд мешаванд: яке сарчашмаҳои расмӣ-давлатӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва дигаре сарчашмаҳои маънавӣ оид ба ҳуқуқи инсон. Сарчашмаҳои маънавии ҳуқуқи инсон, ки шартан номгузори шудааст, ба назари мо дар навбати худ ба чанд намудҳои мустақил тақсим мегарданд. Мисол, сарчашмаҳои асотирӣ, динӣ, адабӣ ва илмӣ-ҳуқуқӣ. Моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар он ифода меёбад, ки дар онҳо ҳукуку озодиҳои инсон эътироф гашта, қафолатнок шудаанд. Омӯзишу таҳқиқи сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар замони муосир аҳамияти қалон доранд, чунки онҳо аз ҳаёти ҳуқуқии як давраи муайяни таърихӣ гувоҳӣ дода, ҳамчун заминаи эҷод ва қабули санадҳои ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон барои наслҳои оянда хизмат менамоянд [15–М].

2. Сарчашмаҳои зиёди таърихӣ ва илмӣ собит менамоянд, ки дар марҳилаи нахусти пайдоиши қомеаи инсонӣ арзишҳои одатӣ, асотирӣ ва эътиқодӣ ҷойгузини арзишҳои ҳуқуқӣ буда, инсонҳо ба онҳо бештар таъя менамуданд. Нахустинсонҳо дар остонаи гузариш ба тамаддун, дар заминаи савқи табиӣ тартибу қоидаҳои замони барбарии худро ба роҳбарӣ гирифта, меъёри барои худ нисбатан одилона манфиатовар ва ҳақиқатнаморо тавассути нуруи зӯрӣ, ғайриақлона бо усулҳои худсудкунӣ ба амал мебароварданд. Ҳарчанд, ки дар ин давраи муносибатҳои

хукукӣ атрофи манфиати нахустинсонҳо ва сардорони авлоду қабила ва ҷамоа дар сатҳи муайян тобиш меҳӯрд, он замонҳо дар бораи ҳукуки инсон ҳарф задан мазмунан мушкилӣ дошт. Баъдан, ҳукук дар даврони гузариш аз оилаҳои ғайрииқтисодӣ ба иқтисодӣ қисман сарҳаду паҳноӣ худро дар ҳамбастагӣ бо ҳукуки моликият ва ташкили қудрат ҳамвор намуда, унсур ва аломатҳои ибтидоии худро дар ҳудуди инкишофи нахустин шаклҳои ҳамзистии ҷомеа авлод, қабила ва иттифоқи қабилаҳо ҳамчун ҷамоаи потестарӣ дар шаклҳои ибтидоӣ масъалагузорӣ менамояд. Ҳукук заминаи мавҷудият ва эътирофи худро тадриҷан пайдо намуда, бо мурури замон дар даврони нахустин тамаддун ва давлатҳо ба зинаи болотари рушди худ расидааст. Новобаста аз он ки дар ин марҳалаҳои ибтидоии рушд доир ба вучуди ҳукуки инсон ҳарф гуфтан мушкил аст, вале шаклгирии ғояи ҳукукро берун аз манфиати инсонҳои нахустин эътироф кардан номумкин аст.

3. Аз нигоҳи мо, ғояҳои марбут ба ҳукуки инсон дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ пайдо шудаву ташаккул ёфтаанд: дар дунёи қадим, асрҳои миёна, давраи эҳё, замони нав ва давраи наватарин. Ҳар яке аз ин давраҳо, ба замири он, ки дар марҳилабандии таърихӣ хусусияти рушднамӣ доранд, бо хусусиятҳои хоси мазмунӣ ва таркибии худ аз ҳамдигар тафовутҳо низ доранд, ки ин тафовутҳо инъикоси худро дар сатҳ ва сифати неъматҳои моддӣ ва маънавии башар расонидаанд. Ҳукуки инсон ва ғояи аслии он дар фазои иҷтимоӣ, ки аз неъматҳои бузурги маънавии тамаддун аст, дар ҳар як давраи таърихӣ таҳти таъсири силсилаи муносибатҳо ва арзишҳои хосаи дигари иҷтимоӣ қарор гирифта, дар қатори дигар аз унсурҳои таркибии ҷомеа, башарро барои рушд ба давраҳои нави таърихӣ омода намудааст. Бо ибораи дигар, ташаккули ғояҳои ҳукуки инсон дар марҳилаҳои таърихӣ мисли занҷира пайвастанд, ки баҳри арзи ҳастӣ қардани дигар аз унсурҳо ва манфиатҳои тозаи иҷтимоӣ хизмат менамоянд. Андешаи он, ки ғояи ҳукуки инсон ба тариқи истисно дар олами ғарбӣ пайдо шудаву ташаккул ёфтааст, мантиқан ғалат мебошад.

4. Ҳукуки инсон ҳамчун неъматӣ олий васли устувор бо инсон дорад, ҳеч мумкин нест, ки инсонҳои як қураи Замин ин ҳислати

даркро дошта бошанду дигарашон не. Ҳукуқи инсон ҳамчун унсур ва сифати муҳимми зухури инсони арзанда, тадричан дар ҳавзаҳои мухталифи тамаддун ташаккул ёфтааст. Барои рушду зухури арзандаи он ҳама халқу миллатҳо ва ҳама тамаддунҳо дар масири таърихи башар саҳмгузорӣ кардаанд. Инкори якҷонибаи ин воқеият ба манфиати як тамаддун, инкори ҳукуқи инсон ҳамчун падидаи фарогир ва фароунсур ва хоси инсон буда, таркибан ғалат аст. Зеро инкори ин хислати як гурӯҳи калони ҷомеаи инсонӣ, худ эътироф накардани ҳаққи табиӣи онҳо ба ин неъмат буда, поймолнамоии ҳукуқи зиндагии арзандаи онҳост. Ин ҳолат бидуни шубҳа як навъ дискриминатсияи (тафриқагузории) ҳукуқи маънавии халқҳост. Халқу миллатҳо ва тамаддунҳои гуногун баҳри шинохти ҳукуқи инсон ва эҳтиром гузоштан ба он ҳамчун навъи зиндагии шуурмандона, таърихан саҳмгузорӣ намудаанд, ки нодида гирифтани онҳо номумкин аст. Халқи тоҷик ҳамчун бардорандаи бори амонати фарҳанги вижа ва оламшумули таърихӣ, ки ба башар озодӣ ва адолатро дар шаклҳои намуна пешниҳод кардааст, дар зиёд аз масъалаҳои назарӣ ва амалии ҳукуқи инсон дар сарғаҳи шинохти ғояи ҳукуқи инсон қарор доштааст, ки шинохт, эълон ва эътирофи он вазифаи илми таърихи ҳукуқи инсон аст.

5. Ҳукуқи инсон ва унсурҳои муҳиму бунёдии он дар масири таърихи халқи тоҷик дар ҳама давраҳои рушди фарҳанги ҳукуқии ниёғони мо дар сатҳҳои мухталиф дарк ва эҳсос мешуд. Паҳнои анъанаи ҳукуқии давлатдорӣҳои Пешдодиён ва Каёниён, таркиби оилаи ҳукуқии зардуштӣ, низоми ҳукуқи исломӣ бо мактаби ҳукуқи мовароуннаҳрии фикҳи ҳанафӣ, ҳукуқи замони Шуравӣ бо ҳама маҳдудияту иллатҳои замонию маконияшон теъдоди муайяни арзишҳои ҳукуқию падидаҳои сиёсиро доро будаанд, ки дар ин ё он сатҳ ҳукуқу озодиҳои ҷудогонаи инсонро эълон, ҳифз ва тарғиб кардаанд. Онҳоро нодида гирифтани ва эътироф накардани инҳирофи омӯзиши таърихи ҳукуқи халқ аст. Аз зумраи чунин сарчашмаҳои нодире, ки дар таърихи ҳукуқи миллати мо дар самти ҷимояи ҳукуқу озодиҳои инсон нақши бориз бозидаанд, анъанаи одилонаи идораи давлат аз ҷониби Пешдодиёну Каёниён, таълимоти

оилаи ҳукукии зардуштӣ, Вандидод, Ёломиаи Куруши Кабир оид ба ҳукуку озодиҳои инсон, Қонунномаи Сосониён ва дигар сарчашмаҳои нодири фарҳанги ҳукуки исломӣ ва қонунгузориҳои замони Шуравӣ будаанд [8–М].

6. Анъанаи адолатнокии додгоҳии Пешдодиён, эҳтироми ҳаққи халқ дар давлатдорӣи бостонии Эрону Тӯрон, таҷрибаи адолатпарварии салтанатҳои Ҳахоманишиҳою Сосониён дар қори ташаққули низомии инсондӯстии давлатҳои ҳавзаии Ховраи Миёнаи асрҳои миёна миёни мардуми ориёӣ нақши калидӣ бозидаанд. Аз мазмун ва моҳияти Авасто ва қисматҳои ҷудогонаи он метавон мушаххас намуд, ки дар низомии ҳукукии зардуштӣ ба сифати нахустин довар, эҷодкунандаи меёр ва танзимкунандаи муносибатҳо – Урвахшайа муаррифӣ шудааст. Урвахшайа дар баробари додгустарӣ ва таъмини адолат, инчунин ба танзими муносибатҳо машғул буда, меёрҳои хусусияти танзимкунандаро эҷод карда, дар муносибатҳои додгоҳӣ аз онҳо истифода менамуд. Аз ин дидгоҳ, ўро метавон ҳамчун нахустэҷодкунандаи меёрҳои ҳукуқӣ тариқи амсоли судӣ дар сарзамини тоҷикон баҳогузори намуд. Яъне, ниёғони мо на танҳо ба масъалаи эътирофсозии ҳукуқи инсон тавассути санадҳои расмӣ, балки ба омода кардани додгустарон, ҳукуқэҷодкунандагон ва қонунофарон низ тавачҷуҳ зоҳир карда, ҷиҳати инсонгароёна ва адолатпарастона омода гардидани меёрҳои танзимкунанда шахсони махсус – ҳукуқшиносонро тайёр мекардаанд, ки ин мароқовар ва омӯзанда мебошад. Майдони озодии салтанати Ҳахоманишҳо аз зумраи чунин академияҳои мардумии тарбияи адлпарастон будааст, ки новобаста аз воқеияти таърихияш назаран дар қори тарбияи маърифати ҳукукии фарзандони ояндаи тамаддуни форсҳо хизмати шоиста кардааст [10–М].

7. Авасто аз нахустин сарчашмаҳои расмӣ-ҳукукии тамаддуни зардуштӣ маҳсуб меёбад, ки нисбат ба ҳукуқ ва манфиатҳои занон эҳтиром гузошта, анъанаи таҷлили рӯзи занонро ба насли башарӣ мерос гузошт. Авасто ва қорнамоиҳои шӯҳрони одили ориёӣҳои бостон оғозгоҳи расмиқунонии эҳтироми инсон ва ҷашни занону модарон дар таърихи башарият маҳсуб ёфта, таъсири фарогир ба мамолики гуногуни

дунё ва тамаддунҳо, махсусан ба чомеаи аврупоӣ дар роҳи эътирофи ҳуқуқи инсон ва бонувон расонидааст. Бузургони илми ғарбӣ Гередот, Плутарх, Ксенефонт, Макиавелли, Монтен ва дигарон тарғибгарони ғояи адолати шарқӣ дар фазои ҳуқуқии ғарбӣ будаанд. Шарқ на танҳо дар кори эҳёи илми асрҳои миёнаи Аврупо ва замони Эҳё дар заминаи тамаддуни илми юнонию римӣ таъсири ҷиддӣ расонд, вай инчунин дар кори усули фаҳм ва дарки арзишҳои олии инсонӣ ва адлу додгустарии тамаддуни ғарбӣ хизмати таърихӣ кардааст. Корнамоиҳои одилонаи сиёсатмадорони шарқӣ ва низоми додгустарии мардуми ориёӣ, ки дар сарчашмаҳои нодири таърихӣ ва эътиқодӣ сабт шудаанд, барои таърихи насли оянда ва кулли мардуми бадавӣ ва биёбонгарди шарқию ғарбӣ ҳамчун намунаи таҷрибаи неки низоми идоракунии самаранок хизмат кардааст. Таърихи пурғановати миллат, мутахассисони таърихи ҳуқуқро водор менамояд, ки аслияти таърихии худро дуруст бишносем ва баҳри муаррифии арзишҳои таърихӣ-ҳуқуқии худ, ки ба мо ҳамчун мерос боқӣ мондааст, аз дирӯз дида бештар талош ба харҷ диҳем. Дар қисматҳои алоҳидаи Авастро, ба мисли Ҷаснаҳо, Ҷаштҳо, Виспарад, Хурд-Авастро ва Вандидод ҳуқуқ, озодӣ ва уҳдадорӣҳои қанон мавриди танзим қарор гирифтааст [9–М].

8. Эъломияи Куруши Кабир, ин танҳо эъломияи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон набуда, балки бештар аз он эъломияи муттаҳид намудани халқу миллатҳо ва дар пасманзари он таъмини сулҳу субот дар ҳудуди империяи бузурги Ҷаҳоманишинӣ махсуб меёфт. Дар 22 вилояти империяи Ҷаҳоманишиён, ки дар ҳудуди се қитъаи олам – Осиё, Аврупо ва Африқо доман густурда буд, зиёда аз 70 қавму халқиятҳо зиндагӣ менамуданд, ки нигоҳ доштани оромӣ ва таъмин намудани муттаҳидӣ дар байни онҳо танҳо тавассути шинохти ҳуқуқи эшон ва додани ҳаққу ҳуқуқҳои онҳо имконпазир буд. Воқеан, авф намудани шохони мағлубшуда, ҳуқуқу озодӣ додан ба аҳоли ва баробарҳуқуқ эътироф намудани ҳамаи халқу миллатҳо таҷрибаи нави идоракунии дар аҳди қадим махсуб ёфта, барои муттаҳидӣ ва оромӣ дар минтақа заминаи мусоидро фароҳам овард. Куруши Кабир бо қабул намудани Эъломияи худ на танҳо ба шинохти ҳуқуқи инсон заминаи воқеӣ гузошт,

балки тавассути он ҳадафи дигар – муттаҳидсозӣ ва таъмини суботро дар ҳудуди худ, амалӣ намуд [7–М].

9. Дар шинохти ҳукуқи инсон, эҳтиром гузоштан ба инсон ва ҳаққи ӯ, инчунин дар таъмин кардани адолат нисбат ба аҳоли нақши катибаҳои дигари бостонии мардуми форсинозод бағоят бузург мебошад. Махсусан, дар катибаи Доро дар Бесутун, катибаи Доро дар нақши Рустам ва катибаҳои Шуш, масъалаҳои гуногуни ҳуқуқӣ мавриди танзим қарор гирифтаанд, ки башорат аз таъмини адолати иҷтимоӣ дар қаъри таърих мекунад. Як хусусияти бунёдии ин катибаҳо дар он аст, ки онҳо тавассути муқаррар кардани унсурҳои ҳамзистӣ, сулҳҳои ва оромманишӣ баҳри инсоният шароити мусоиди амалӣ кардани ҳуқуқҳои ҷудогонаи инсонро тадриҷан қадриносии ва озодиҳои фардиро ҳамчун ҷузъи ногузири ҳастии иҷтимоии инсон эътироф намудаанд [3–М].

10. Яке аз сарчашмаҳои нодири таърихи ҳуқуқи миллати мо, ки дар он меъёрҳои ҳуқуқии мухталифи амудӣ ва уфуқии ҳуқуқи инсон вҷуд дорад ин «Қонунномаи Сосониён» (Мотикони ҳазор-додистон) мебошад. Мазмун ва моҳияти меъёрҳои дар Қонунномаи Сосониён танзимшударо метавон ба чанд бахши муҳим ҷудо намуд:

– меъёрҳои ҳуқуқие, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар муносибатҳои додгӯӣ, оиладорӣ ва маданӣ бо роҳи танзимномаии ҳуқуқӣ ҳифз карда, ба иштирокчиён ҳақҳои васеи моддӣ ва маънавӣ дода, истифода намудани ҳуқуқҳоро дар ҳолатҳои ҷудогона пешбинӣ менамоянд, ки ин нави ҳуқуқмуқарраркунии инсонро вобаста аз усули таҳия ва эътирофи ҳуқуқҳо ҳуқуқмаъйянкунии танзимӣ метавон номид;

– меъёрҳои марбут ба озодиҳои инсон, ки ин нави меъёрҳои озодипешниҳодкунанда дар муносибат ба сарчашмаҳои муносири муқарраркунандаи озодиҳои инсон камтар бошанд ҳам, аммо дар ҳолатҳои ҷудогона онҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, ба духтар имконияти озодона ворид шудан ба муносибатҳои оиладорӣ, интиҳоби шавҳар ва ташкили оила дода шудааст. Ин нави озодиҳо дар ҳалқаи муносибатҳои анъанавии оилавӣ ва муносибатҳои бо он вобастаи хоҷагидорӣ мушоҳида мешуданд, онҳоро ҳамчун

озодиҳои ба таври анъанавӣ дар рушди муносибатҳои оиладорӣ ва хоҷагидорӣ эътирофшуда қабул намудаем;

– меъёрҳои муқарраркунандаи уҳдадорӣ ва масъулияти шахс дар муносибатҳои маданӣ, оиладорӣ ва ҳолати ҳуқуқвайронкунӣ, ки ин гуна уҳдадориҳо бештар маврид баҳри иҷрои масъулиятҳои оилавӣ, иҷрои қарорҳои додгоҳ ва иҷро намудани шартҳои шартномаҳои маданӣ равона шудаанд ва дар тарафи муқобили он манфиати инсонҳои дигар дар шакли ҳуқуқу озодиҳо истодаанд. Аз ин хотир, ин навъ масъулиятҳо ва уҳдадориҳоро мо уҳдадориҳои ба таъмин ва татбиқи ҳуқуқу озодиҳо равонашуда эътироф кардем;

– меъёри ҳама, ки баҳри маҳдуд намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон равона шуда, одатан бо мақсади муайян намудани вазъи ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳо муқаррар карда мешаванд. Масалан, ба падар ва модар ҳаққи бо роҳи зӯрӣ ба шавҳар додани духтар иҷозат дода нашуда, дар додгоҳ бошад, ба вакил (адвокат) иҷозати пешниҳоди маълумоти бардурӯғ қатъиян маън карда шудааст;

– меъёрҳои муайянкунандаи ваколатҳои мансабии шахсоне, ки дар раванди баррасии масъалаҳои ҳуқуқӣ ва ё дар раванди ҷамъоварии далелҳои додгоҳӣ иштирок менамоянд. Ба онҳо ҳуқуқҳо, ваколатҳо ва вазифаҳои мӯбадон; варсардор (мӯбаде, ки маъмури иҷрои доварии эзидист); устоддорон (волиён); оморгар, ҳисобдор ва хубра (эксперт); раиси оморгар (ради оморкорон); зиндонбон; шаҳна-посбон (полис, кӯйбонон ё прокуророн); дараҷадорони кӯйбонӣ (прокурорӣ-шаҳрбонӣ) ва ғ., ки ҳар як дар муносибат бо ҳуқуқҳои воқеӣ ва озодиҳои шахс дар рафти муносибатҳои мувофиқавӣ саруқор доранд, дохил мешаванд [13–М].

11. Дар фарҳанги ҳуқуқи исломӣ андешаи ҳуқуқи инсон бештар маврид тавассути сарчашмаҳои динии аз ҷониби таълимоти дин эътирофшуда, мавриди эътироф ва танзим қарор гирифтааст. Китоби Қуръон ҳамчун китоби асосии пайравони дин, ки мақоми баланди ҳуқуқиро доро аст, аз зумраи ҷунин сарчашмаҳои бунёдии ҳуқуқ дар ислом махсуб меёбад. Бо вуҷуди маҳдуд бо теъдоди каме бештар аз 500 оятҳои хусусияти меъёридоштаи Қуръон, дар он мо меъёрҳои ҳуқуқии зиёдеро

мушоҳида мекунем, ки онҳо бевосита арзишҳои олии инсониро, аз қабилӣ дахлнопазирии ҳуқуқ ба ҳаёт, нангу номус, шаъну шараф, ҳуқуқ ба озодии вичдон ва ғайра эҳтиром, арҷгузорӣ ва ҳимоя мекунанд. Аксарияти ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки Қуръон муайян ва эътироф кардааст, дар шароити имрӯз дар конунгузории маданӣ, оилавӣ, ҷиноятӣ ва ғайра мушоҳида мешаванд. Махсусан, меъёрҳои, ки фарогирандаи ҳуқуқ ба эътироф ва таъмини занону духтарон ба мерос, баланд бардоштани мақоми зан, ҳуқуқи ташкили оила, озодии интиҳоби ҳамсар, ҳимоя намудани шаъну эътибори инсон, дифоъ намудан аз ҳуқуқи یتимон, эҳтиром гузоштан ба ҳуқуқҳои кӯдакон, танзими масоили марбут ба моликият, фарзандхонӣ ва ҷанде дигарон мебошанд [1–М].

12. Аз нигоҳи мо, таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик тавассути се роҳ сурат гирифтааст: а) бо роҳҳои расмӣ-давлатӣ. Мисол, тавассути Ёлмомияи Қуруши Кабир, Хвешкори редагон (муқаррароти давлатӣ оид ба ҳуқуқҳои кӯдакони томақтабӣ), Шоҷаст нашоҷаст (амалҳои иҷозатдодашуда ва манъшуда), Қонунномаи Сосониён (мотикони ҳазор додистон); б) тавассути тарғиботи ҳуқуқ ба озодии эътиқод. Масалан, тарғиби китобҳои муқаддаси динӣ (Авесто, Қуръон ва диг.), ҳадисҳои пайғамбари дини ислом Муҳаммад (с); в) бо роҳҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ, ки он дар афкори мутафаккирони тоҷику форс, дар шарҳи аҳкоми динии олимону донишмандон оварда шуда, роҳи маънавӣ-ҳуқуқии инкишофи ҳуқуқи инсонро дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик муаррифӣ мекунанд.

13. Дар асрҳои миёна ҳуқуқи инсон бештар тавассути афкори мутафаккирони тоҷику форс вориди андеша ва зехни мардум гардида, заминаро барои бунёди ҷомеаи адолатпарвар гузошт. Дар ин роҳ як қатор донишмандон, аз қабилӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абунасири Форобӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Низомулмулки Тӯсӣ, Муҳаммади Ғазолӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дигарон саҳми арзишманд гузоштаанд. Афкори мутафаккирони тоҷик оид ба ҳуқуқи инсон дарбаргирандаи таъмини адолат байни инсонҳо, ҳимояи ҳуқуқи инсон бо роҳи

тарбия намудани шахсони мансабдори давлатӣ, кӯшиши дар доираи адл, инсоф, авф, баробарӣ, хайрхоҳӣ маҳдуд намудани ҳокимият, ҳимоя намудани ҳуқуқу манфиатҳои шахсони эҳтиёчманд, ҷорӣ сохтани адолат дар ҷомеа тавассути ба роҳ мондани принципи баробарҳуқуқӣ ва ғайра мебошад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Бо назардошти он, ки сарчашмаҳои таърихӣ ҳуқуқӣ, аз ҷумла Авасто ва Қонунномаи Сосониён дар ташаккули мафҳуми ҳуқуқи инсон дар тамаддуни тоҷикону ориёӣ нақши муҳим бозиданд, мувофиқи мантиқ ва аҳамияти илмӣ зарур аст, ки дар назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ё Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Маркази илмӣ-тадқиқотии «Авасто» таъсис дода шавад. Фаъолияти он ба таҳқиқи решаҳои таърихӣ ҳуқуқи инсон, муқоисаи онҳо бо арзишҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва ташкили осорхонаи рақамии сарчашмаҳои ҳуқуқӣ равона гардад. Ин марказ метавонад заминаи илмиро барои шинохти мустақили таърихӣ ҳуқуқи инсон дар фарҳанги тоҷикӣ фароҳам оварад ва дар сатҳи байналмилалӣ мавқеи илми тоҷикро муаррифӣ кунад.

2. Бо дарназардошти рушди босуръати технология ва зарурати ҳифзи ҳуқуқҳои шахрвандон дар фазои рақамӣ, мувофиқи самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар соҳаи рақамигардонӣ, тавсия дода мешавад, ки дар назди Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ё Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Маркази миллии тадқиқоти ҳуқуқи инсон ва технологияҳои рақамӣ таъсис дода шавад, ки самтҳои фаъолияти он шомили таҳқиқи ҳуқуқ ба махфият, озодии баён, ҳимояи маълумоти шахсӣ ва таҳияи дастурҳои ҳуқуқии миллии дар соҳаи киберҳуқуқ бошанд. Марказ метавонад ба рушди ҳуқуқи рақамӣ ва таҳкими кафолатҳои конститусионии шахрвандон дар шароити ҷаҳони рақамӣ мусоидат намояд.

ИНТИШОРОТ АЗ РУЙИ МАВЗУӢИ ДИССЕРТАТСИЯ

**И. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд:**

[1–М]. Холиқова, О.А. Эътирофи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Қуръон [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 2 (22). – С. 57-71; ISSN 2414 9217.

[2–М]. Холиқова, О.А. Сарчашмаҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2022. – № 2 (26). – С. 73-86; ISSN 2414 9217.

[3–М]. Холиқова, О.А. Ҳуқуқи инсон дар катибаҳои бостон [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2025. – № 1 (37). – С. 86-91; ISSN 2414 9217.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[4–М]. Холиқова, О.А. Нақши Конститутсия дар таҳкими ҳуқуқи модар ва кӯдак [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2018. – № 4 (12). – С. 127-133;

[5–М]. Холиқова, О.А. Манъи зӯроварӣ нисбат ба заҳон [Матн] / О.А. Холиқова // Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва равандаҳои муносири рушди ҳуқуқи инсон: мушкилот ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ бахшида ба 70-умин солгарди қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон) / зери таҳрири номзади илмӣ ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 221-225.

[6–М]. Холиқова, О.А. Мушкилоти никоҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ назариявӣ ҳаёти устодону кормандони ДМТ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ

(солҳои 2019-2021)» ва «400-солагии Миробид Сайидои Насафӣ». Ҳафтаи илм. Чилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2019. – С. 128.

[7–М]. Холиқова, О.А. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Ёълумияи Куруши Кабир [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низомии ҳуқуқии миллӣ: заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба «25-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» / зери таҳрири н.и.х., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе, 2019. – С. 227-231.

[8–М]. Холиқова, О.А. Ётирофи ҳуқуқи инсон дар нахустин сарчашмаҳои ҳуқуқии халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳҳои ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Ёълумияи умумии ҳуқуқи инсон) / зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 406-409.

[9–М]. Холиқова, О.А. Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар Авесто ва Вандидод [Матн] / О.А. Холиқова // Масъалаҳои назариявии амалисозии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ (7-уми декабри соли 2020) / зери таҳрири д.и.х., профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2020. – С. 353-360.

[10–М]. Холиқова, О.А. Андешаҳо оид ба ҳуқуқи инсон дар «Авесто» [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучандӣ» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» / зери назари д.и.и., профессор Хушвахтзода Қ.Х. ва д.и.к., профессор Сафармамадзода С.М. – Чилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2020. – С. 108.

[11–М]. Холиқова, О.А. Аҳамияти омӯзиши таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «30-

солагии истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «110-солагии Шоири халқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода», «110-солагии Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» / зери назари д.и.и., профессор Хушвахтзода Қ.Х. ва д.и.к., профессор Сафармамадзода С.М. – Ҷилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2021. – С. 111-112.

[12–М]. Холикова, О.А. Общая характеристика правовых систем Китая и Таджикистана [Текст] / О.А. Холикова, Н.А. Холиков // Права человека в процессе глобализации: материалы Республиканской научно-теоретической конференции (7 декабря 2021 года) / под ред. д.ю.н., профессора Рахмона Д.С. – Душанбе: Типография ТНУ, 2021. – С. 133-140.

[13–М]. Холикова, О.А. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Қонунномаи Сосониён [Матн] / О.А. Холикова // Ҳуқуқи инсон: дируз ва имрӯз: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ (9-уми декабри соли 2022) / зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Курбонализода Н.Ш. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2022. – С. 145-152.

[14–М]. Холикова, О.А. Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик дар давраи низоми ҳуқуқи зардуштӣ [Матн] / Ҷ. Саъдизода, О.А. Холикова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ ҳаёти устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии ДМТ баҳшида ба «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «115-солагии академик Бобочон Ғафуров», «145-солагии бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддини Айнӣ», «2023 – Соли забони русӣ» ва «2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо». – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 324-328.

[15–М]. Холикова, О.А. Мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон [Матн] / Ҷ. Саъдизода, О.А. Холикова // Масъалаҳои назариявӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 106-112.

[16–М]. Холикова, О.А. Ҳуқуқи инсон дар катибаҳои бостон: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ [Матн] / Ф.М. Шоев, О.А. Холикова // Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (6-уми декабри соли 2024) / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Сомон принт, 2024. – С. 175-179.

[17–М]. Холикова, О.А. Аҳамияти омӯзиши таҳвulli ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик дар замони муосир [Матн] / О.А. Холикова // Ҳуқуқи инсон ва мушкилоти замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, элон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақами ва инноватсия» ва қабул гардидани қатъномаи СММ зери унвони «Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои устувор дар Осиёи Марказӣ», 5-уми декабри соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 403-409.

III. Воситаи таълимӣ:

[18–М]. Раҳмон, Д.С., Саъдизода, Дж., Шоев, Ф.М., Исқандаров Ш.Ф., Холикова, О.А., Холиков, Н.А. Основы государства и права [Текст]: учебное пособие / Д.С. Раҳмон, Дж. Саъдизода, Ф.М. Шоев, Ш.Ф. Исқандаров, О.А. Холикова, Н.А. Холиков; под ред. д.ю.н., профессора Холиқзода А.Г. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 136 с.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УКД: 67.3(2Т)+67.99(2Т)+63.3(2Т)

ББК: 34(575.3)+342.2+342.38+9Т

Х-66

ХОЛИКЗОДА ОМИНА АБДУЛВАХОБ

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ИСТОРИИ ПРАВА ТАДЖИКСКОГО НАРОДА (ДРЕВНИЙ ПЕРИОД И СРЕДНИЕ ВЕКА)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
кандидата юридических наук по специальности
5.5.1 Теория и история права и государства;
история учений о праве и государстве

Душанбе – 2026

Диссертация выполнена на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета

**Научный
руководитель:**

Саъдизода Джахонгир – кандидат юридических наук, доцент, заведующий отделом социального развития и связей с общественностью исполнительного органа государственной власти города Душанбе.

**Официальные
оппоненты:**

Сафарбекзода Хукмиддин Сафарбек – доктор юридических наук, заместитель ректора по науке и инновациям Бохтарского государственного университета имени Насира Хусрава;

Кодирзода Голиб Нурулло – кандидат юридических наук, профессор кафедры государственно-правовых наук факультета №2 Академии МВД Республики Таджикистан.

**Ведущая
организация:**

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

Защита диссертации состоится «21» апреля 2026 года, в 10⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал диссертационного совета юридического факультета).

Адрес: Кодиров Н.А. master.nek@mail.ru, (тел: 905-80-86-86)

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан: «___» _____ 2026 года.

**Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат юридических наук, доцент**

Кодиров Н.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. На протяжении всей истории становления и развития человеческой цивилизации разные народы и нации, по мере складывания определённых объективных, интеллектуальных, временных и пространственных условий, объединяли усилия, направленные на признание, закрепление и защиту прав и свобод человека. Вместе с тем данный процесс отличался особой сложностью и неоднородностью, что нередко препятствовало достижению устойчивых и всеобъемлющих результатов. В этом контексте научно обоснованным является вывод о том, что таджикский народ на протяжении своей многовековой истории, опираясь на укоренившиеся традиции мудрости, гуманизма и политико-правовой дальновидности, сумел не только сформировать и обеспечить эффективные формы признания и защиты прав и свобод человека, но и внести существенный вклад в формирование и последующее развитие идейного и ценностного осмысления прав человека, оказывая заметное влияние на эволюцию правовой мысли западных государств и иных регионов мира. В этой связи Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон весьма своевременно отмечает, что «хотя юридическая наука стран Запада рассматривает их основные законы и конституции как первоисточник возникновения и признания прав и свобод человека, наш народ также не находился на периферии истории человечества при решении данного вопроса. В этом отношении достаточно напомнить о Декларации прав человека Кира Великого, принятой более двух с половиной тысяч лет назад» [25]. В другом месте он указывает, что «возможно, в истории Древнего мира эта декларация является первым шагом на пути к светскому и справедливому обществу, которое позднее, через мыслителей Древней Греции и Рима, проникло в Европу и заложило основы правового, светского и гуманистического общества» [9, с. 155]. Исходя из научно обоснованных высказываний Лидера нации, сформулированных на основе всестороннего анализа уникальных историко-правовых источников, а также позиций отечественных и зарубежных исследователей, можно сделать

вывод о том, что таджикский народ находится у истоков правотворческих и ориентированных на справедливость народов. Вместе с тем в условиях глобализации и усиления соперничества интересов между субъектами международного права историческое величие и гуманистическое наследие нашего народа, обладающего глубокими цивилизационными корнями, в определённой степени оказались вне поля активного внимания мирового сообщества. С этих позиций представляется, что в современных условиях наряду с иными общественными науками именно юридическая наука должна внести весомый вклад в достойное и научно аргументированное представление таджикского народа мировому сообществу, прежде всего в сферах правотворчества, правоприменения, гуманизма, законотворчества и справедливости.

Общеизвестно, что права человека не обладают однородной природой и в рамках каждого конкретного исторического этапа подвергаются изменениям, как по своему содержанию, так и по существенным параметрам. Сопоставление прав человека в древний и современный периоды наглядно демонстрирует наличие между ними существенных различий, обусловленных трансформацией общественных отношений, а также изменением ценностных ориентиров и уровня правового сознания общества. Иначе говоря, в условиях современности человечество в определённой степени наделило свои права и свободы признаками абсолютности, восприятие и терпимость к которым нередко оказываются затруднительными. Это объясняется тем, что новые поколения прав человека во многих случаях служат не интересам человечества и сохранению его существования на планете Земля, а, напротив, вступают с ними в противоречие. В этой связи историко-правовая разработка проблематики прав человека и обращение к её позитивным аспектам создают предпосылки для защиты национальной правовой системы и законодательства от внешних воздействий, а также для обеспечения устойчивой и преемственной правовой традиции для последующих поколений.

Следует подчеркнуть, что каждый этап формирования прав человека на исторической территории таджикского народа характеризуется наличием собственных, специфически обусловленных элементов. В этой связи выявление и научное осмысление особенностей каждого периода развития идеи прав человека в истории права таджикского народа позволяет с историко-правовых позиций проработать малоизученные и недостаточно исследованные аспекты прав человека и тем самым уточнить и углубить содержание отечественной юридической науки. Несмотря на то, что в научной литературе уже рассмотрены различные стороны истории права таджикского народа, по-прежнему сохраняется значительное число нерешённых и недостаточно разработанных проблем, прежде всего в сфере прав человека, которые не должны оставаться вне поля зрения национальной юридической науки.

В условиях глобализации прав человека и усиленной ориентации ведущих мировых держав на реализацию собственных интересов права и свободы человека в разных регионах мира всё чаще подвергаются открытому и системному нарушению. Подобная ситуация не только ставит под сомнение эффективность реализации международных и национальных правовых норм в сфере прав человека, но и наносит существенный ущерб содержанию и сущности прав человека как высшей социальной ценности. С этих позиций задача изучения истории прав человека, с одной стороны, заключается в выявлении характерных исторических элементов и извлечении соответствующих научных и практических уроков, а с другой – в разработке путей предупреждения нарушений и выхода из кризисных ситуаций в сфере прав человека на основе историко-ценностного наследия. В данном контексте анализ состояния прав человека на различных исторических этапах создаёт предпосылки для определения эффективных механизмов их реализации и предупреждения нарушений, а также способствует развитию отечественной теоретико-правовой и историко-правовой науки.

Вышеизложенное свидетельствует об актуальности избранной темы исследования.

Степень изученности темы исследования. Круг вопросов, рассмотренных в ходе научных исследований по данной проблематике, является весьма широким. Различные её аспекты стали предметом изучения отечественных и зарубежных учёных, которые высказали по ним свои научные взгляды и суждения. Следует отметить, что проведённые исследования носят не комплексный характер, а, как правило, освещают содержание и сущность эволюции идеи прав человека на исторической территории таджикского народа фрагментарно либо в обобщённом виде.

Ряд отечественных учёных исследовали вопросы, связанные с развитием прав человека, их содержанием и сущностью, а также политико-правовую мысль. В процессе подготовки диссертационного исследования автор использовала труды таких исследователей, как У.А. Азизов (У.А. Азиззода) [12], З. Ализода [13], А.М. Диноршоев (А.М. Диноршох) [2; 3], А.И. Имомов [4], Ш.Ф. Искандаров [17], И.К. Миралиев (И.К. Мирализода) [5], Э.С. Насриддинзода [6; 7], Д.С. Рахмон [18; 8], И.И. Саидов (И.И. Саидзода) [19], Б.А. Сафаров (Б.А. Сафарзода) [21], Н.Ф. Сафарзода [20], Дж. Саъдизода [22; 14], А.Г. Холиков (А.Г. Холикзода) [10; 1], Р.Ш. Сотиволдиев (Р.Ш. Шарофзода) [11; 15], Ф.М. Шоев [23; 16], Д.Х. Эльназаров [24] и других.

Связь исследования с программами, либо научной тематикой. Диссертация подготовлена в рамках перспективной программы научно-исследовательских работ кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета – «Теоретические проблемы развития правовой системы Республики Таджикистан в условиях глобализационных процессов на 2021-2025 годы».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью диссертационного исследования является определение понятия и сущности историко-правовых источников о правах человека, всесторонний анализ эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа, выявление основополагающих идей, связанных с правами человека, в уникальных историко-

правовых источниках периода зороастрийской правовой системы, глубокое рассмотрение состояния прав человека в системе мусульманского права, а также формулирование научных выводов, касающихся эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в диссертации предусмотрено решение следующих задач:

- определение понятия и сущности историко-правовых источников о правах человека;
- всесторонний анализ эволюции идеи прав человека в истории права;
- выявление представлений о правах человека в «Авесте» и «Вендидаде»;
- рассмотрение признания прав человека в Декларации Кира Великого;
- выявление эволюции идеи прав человека в Сасанидском судебнике;
- анализ официальных государственных источников о правах человека в средние века;
- изучение идеи прав человека в трудах таджикско-персидских мыслителей средневековья.

Объект исследования составляют общественные отношения, обуславливающие формирование идеи прав человека.

Предмет исследования образуют идеи, взгляды и концепции, направленные на эволюцию идеи прав человека.

Этап, место и период исследования (исторические рамки исследования). Данное диссертационное исследование охватывает два основных этапа эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа: 1) формирование и становление идеи прав человека в зороастрийской правовой системе; 2) эволюция идеи прав человека в средние века. В рамках диссертационного исследования рассматриваются формирование и развитие идеи прав человека в истории права, в особенности в истории права таджикского народа, охватывающие древний период и средние века. Период проведения диссертационного исследования – 2018-2025 годы.

Теоретическая основа диссертационного исследования. Теоретическую базу исследования составляют научно-

теоретические труды отечественных и зарубежных учёных, в которых рассматриваются различные аспекты формирования идеи прав человека. При подготовке диссертации автор опиралась на работы У.А. Азизова (У.А. Азиззода) [12], З. Ализода [13], А.М. Диноршоева (А.М. Диноршоҳ) [2; 3], А.И. Имомов [4], Ш.Ф. Искандарова [17], И.К. Миралиева (И.К. Мирализода) [5], Э.С. Насриддинзода [6; 7], Д.С. Рахмон [18; 8], И.И. Саидова (И.И. Саидзода) [19], Б.А. Сафарова (Б.А. Сафарзода) [21], Н.Ф. Сафарзода [20], Дж. Саъдизода [22; 14], А.Г. Холикова (А.Г. Холикзода) [10; 1], Р.Ш. Сотиволдиева (Р.Ш. Шарофзода) [11; 15], Ф.М. Шоева [23; 16], Д.Х. Элназарова [24] и других ученых.

Методологические основы исследования.

Методологическую основу диссертации составляют общенаучные и специальные научные методы, такие как диалектический, логико-лингвистический, статистический, формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой и другие.

С помощью диалектического метода исследованы формирование и развитие прав человека на исторической территории таджиков, а также выявлены исторические условия и иные факторы, способствовавшие их становлению и развитию. На основе логико-лингвистического метода проанализированы существующие термины и выражения, используемые для определения понятий, связанных с правами человека, и предложено применение терминологии, корректной с логической и языковой точки зрения. Одновременно посредством логико-лингвистического метода исследованы права человека и отражена реальность их реализации в современный период. В процессе изучения эволюции идеи прав человека, с использованием статистического метода, были выявлены отдельные вопросы, связанные с состоянием прав человека в разные годы. На основе формально-юридического метода права человека рассмотрены как моральное, религиозное, политическое и правовое явление, определены основополагающие идеи, связанные с правами человека, понятие и сущность историко-правовых источников о правах человека и др. Кроме того, посредством формально-юридического метода изучены

действующее законодательство РТ и международно-правовые акты. С использованием сравнительно-правового метода исследовано формирование идеи прав человека в мировых цивилизациях, а также проведено сравнение законодательства РТ и международных правовых актов в сфере признания и защиты прав человека, выявлены их сходства и различия. Историко-правовой метод позволил рассмотреть тему диссертации не только как современное правовое, но и как историческое явление. В результате историко-правового анализа установлено, что эволюция идеи прав человека прошла различные исторические этапы, а таджикский народ был знаком с правами человека с древнейших времён; такие явления, как справедливость, стремление к истине, гуманизм и свобода, изначально присутствовали на исторической территории таджиков. Данный вывод стал возможен благодаря широкому применению историко-правового метода. Совокупность указанных методов обеспечила всестороннее, полное и объективное исследование темы и позволила решить поставленные задачи.

Эмпирическая предпосылка. В ходе диссертационного исследования использованы Конституция РТ, конституционные законы, кодексы, законы, постановления Правительства РТ, государственные программы и стратегии, а также историко-правовые источники. Наряду с национальными актами применялись отдельные международно-правовые документы в области прав человека. Кроме того, в качестве эмпирической базы диссертации использованы документы, принятые Уполномоченным по правам человека в РТ и Уполномоченным по правам ребёнка в РТ, в частности их ежегодные доклады, а также ежегодные статистические данные министерств, ведомств и иных государственных органов.

Научная новизна исследования. Научная новизна диссертационного исследования заключается в том, что оно представляет собой первое комплексное исследование историко-правовых и теоретико-правовых аспектов эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа, выполненное в сравнительном контексте с различными мировыми цивилизациями и правовыми идеями таджикских

мыслителей. Основные положения диссертации, выносимые на защиту, отражают научную новизну исследования и результаты решения поставленных задач и могут быть сгруппированы следующим образом:

- в результате диссертационного исследования определены и предложены понятие и сущность историко-правовых источников о правах человека;

- проведён всесторонний анализ эволюции идеи прав человека в истории права и сформулированы соответствующие научные выводы;

- исследована идея прав человека в «Авесте», в особенности в её части – «Вендидаде»;

- разработан вопрос признания прав человека в Декларации Кира Великого и детально раскрыты закреплённые в ней права;

- проанализирована эволюция идеи прав человека в Сасанидском судебнике и определена роль данного источника в осмыслении субъективных прав человека;

- осуществлён анализ официальных государственных источников о правах человека в средневековом праве;

- исследована идея прав человека в трудах таджикско-персидских мыслителей средневековья.

Положения, выносимые на защиту. Проведённое научное исследование позволяет вынести на защиту следующие **научные положения:**

1. Историко-правовые источники о правах человека являются одним из видов историко-правовых источников и представляют собой правовые документы, созданные в форме вероучительных, нравственных, литературно-культурных источников, а также политико-правовых актов носителей власти, которые закрепляют права и свободы человека и на определённых исторических этапах выступали в качестве источников регулирования общественных отношений. По нашему мнению, эволюция идеи прав человека в истории права таджикского народа осуществлялась по трём основным направлениям: а) официально-государственным путём – посредством таких источников, как Декларация Кира Великого, «Хвешкори редагон» (Государственные предписания о правах детей дошкольного возраста), «Шояст

нашояст» (Дозволенные и запрещённые деяния), «Сасанидский судебник» («Мотикони хазор-додистон»); б) путём пропаганды права на свободу вероисповедания – через распространение священных религиозных книг («Авеста», Коран и др.), хадисов пророка ислама Мухаммада (с); в) духовно-правовым путём, отражённым в философско-правовых воззрениях таджикско-персидских мыслителей и в толковании религиозных предписаний учёными и богословами, что демонстрирует духовно-правовой путь развития прав человека в истории права таджикского народа.

2. Права человека как высшая ценность неразрывно связаны с самим человеком; невозможно, чтобы одни люди на одной планете обладали данной способностью осознания, а другие – нет. Права человека как важнейший элемент и качество проявления достоинства личности формировались постепенно в различных цивилизационных пространствах. В развитие и становление этого явления внесли вклад все народы, нации и цивилизации на протяжении истории человечества. Одностороннее отрицание данного факта в пользу одной цивилизации означает отрицание прав человека как универсального, многоэлементного и присущего природе человека явления и является концептуально ошибочным. Подобное отрицание, по сути, означает непризнание естественного права больших групп человеческого общества на достойную жизнь и представляет собой форму дискриминации духовных прав народов. Разные народы, нации и цивилизации исторически внесли вклад в признание и уважение прав человека как формы осознанного образа жизни, игнорировать который невозможно. Таджикский народ, как носитель уникального исторического культурного наследия, предложивший человечеству примеры свободы и справедливости, занимал исходные позиции в осмыслении многих теоретических и практических аспектов прав человека; признание, провозглашение и научное осмысление этого факта является задачей науки истории прав человека.

3. Справедливая судебная традиция Пешдадидов, уважение прав народа в древнегосударственном устройстве Ирана и Турана, а также опыт правосудия династий Ахеменидов и Сасанидов сыграли ключевую роль в

формировании гуманистических основ государственности стран Ближнего Востока в средние века и среди арийских народов. Из содержания и сущности «Авесты» и её отдельных частей можно установить, что в зороастрийской правовой системе в качестве первого судьи, создателя норм и регулятора общественных отношений предстаёт Урвахшайа. Наряду с осуществлением правосудия и обеспечением справедливости Урвахшайа занимался регулированием общественных отношений, создавал нормы регулятивного характера и применял их в судебной практике. С этой точки зрения его можно рассматривать как первого создателя правовых норм посредством судебных прецедентов на исторической территории таджиков. Иными словами, предки таджиков уделяли внимание не только признанию прав человека посредством официальных актов, но и подготовке судей, правотворцев и законодателей, обеспечивая их гуманистическую и справедливую ориентацию. В этом контексте пространство свободы Ахеменидской державы представляло собой своеобразную «народную академию» воспитания носителей правосознания, которая, независимо от конкретных исторических обстоятельств, сыграла значимую роль в формировании правовой культуры будущих поколений персидской цивилизации.

4. Одним из уникальных историко-правовых источников таджикского народа, содержащих разнообразные вертикальные и горизонтальные правовые нормы в сфере прав человека, является «Сасанидский судебник» («Мотикони хазар-дадистан»). Содержание и сущность норм, закреплённых в данном судебнике, можно разделить на несколько ключевых блоков:

– правовые нормы, обеспечивающие защиту прав и свобод человека в судебных, семейных и гражданских отношениях путём правового регулирования, предоставляющие участникам широкие материальные и нематериальные права и предусматривающие их реализацию в отдельных случаях; данный тип правового регулирования, исходя из способа формирования и признания прав, охарактеризован как регулятивное правоустановление;

– нормы, закрепляющие свободы человека, которые, хотя и представлены в меньшем объеме по сравнению с современными источниками, тем не менее, имеют место; в частности, право девушки на свободное вступление в брачные отношения и выбор супруга. Такие свободы, проявлявшиеся в рамках традиционных семейно-хозяйственных отношений, квалифицированы как традиционно признанные свободы в развитии семейных и хозяйственных отношений;

– нормы, определяющие обязанности и ответственность лиц в гражданских, семейных и деликтных отношениях, выражающие человеческие обязанности, направленные на исполнение семейных обязательств, судебных решений и условий гражданско-правовых договоров. При этом противоположной стороной данных обязанностей выступают права и свободы других лиц; в связи с этим указанные обязанности охарактеризованы как обязанности, направленные на обеспечение и реализацию прав и свобод;

– нормы, направленные на ограничение прав и свобод человека с целью определения правового статуса участников отношений; например, запрет принудительного выдачи дочери замуж со стороны родителей или категорический запрет для представителя (адвоката) на представление ложных сведений в суде;

– нормы, устанавливающие должностные полномочия лиц, участвующих в разрешении правовых вопросов и сборе судебных доказательств, включая регулирование прав, полномочий и обязанностей мобедов (жрецов), варсардоров (мобедов – исполнителей божественного правосудия), устондаров (наместников), оморгаров (бухгалтеров и экспертов), начальников оморгаров, тюремных стражей, шагна-посбон (полицейских, городских стражей или прокуроров), должностных лиц городской стражи и иных субъектов, деятельность которых непосредственно связана с обеспечением реальных прав и свобод личности в ходе процессуальных отношений.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что материалы данной диссертации углубляют научные представления о понятии и сущности историко-правовых источников о правах человека, создают

благоприятную основу для дальнейшего совершенствования теоретических исследований, посвящённых эволюции идеи прав человека в истории таджикского народа, и могут служить источником для последующих научных изысканий в данной области. Результаты исследования позволяют с научной точки зрения определить понятие историко-правовых источников о правах человека и углубить понимание путей эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа.

Научные положения, сформулированные в диссертации, могут быть использованы при разработке и совершенствовании законодательства в сфере прав человека, подготовке государственных стратегий, программ и концепций, развитии механизмов защиты прав человека, а также в системе образования в области прав человека. Кроме того, результаты диссертационного исследования могут применяться в преподавании дисциплин «История государства и права Таджикистана», «Права человека», «История прав человека», «Сравнительное правоведение», а также специальных курсов «Механизмы защиты прав человека», «Права женщин» и др., при написании курсовых работ, выпускных квалификационных работ, магистерских диссертаций и рефератов.

Степень достоверности результатов исследования. Достоверность результатов исследования обеспечивается объективным и всесторонним анализом теоретических исследований, связанных с понятием историко-правовых источников о правах человека, отражением прав и свобод человека в историко-правовых источниках таджикского народа, а также изучением эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема и содержание диссертационного исследования соответствуют паспорту специальности 5.5.1 Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве, утверждённому Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 года, №10.

Личный вклад соискателя. Личный вклад автора диссертационного исследования подтверждается уровнем

научной новизны работы, положениями, выносимыми на защиту, опубликованными научными статьями и докладами на научно-практических конференциях. Кроме того, стиль изложения, постановка проблем и методика научного исследования свидетельствуют о самостоятельном характере и личном вкладе автора диссертации.

Апробация результатов исследования. Диссертация подготовлена на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета и неоднократно обсуждалась на заседаниях данной кафедры.

Основные положения исследования были представлены в виде докладов на следующих конференциях:

А) международные:

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Всеобщая декларация прав человека и современные процессы развития прав человека: проблемы и перспективы» – доклад на тему «Запрещение насилия в отношении женщин» (Душанбе, 2019 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Конституция Республики Таджикистан и национальная правовая система: основы развития и перспективы юридической науки», посвящённая «25-летию принятия Конституции Республики Таджикистан» и «70-летию юридического факультета Таджикского национального университета» – доклад на тему «Права и свободы человека во Всеобщей декларации Кира Великого» (Душанбе, 2019 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Права человека: проблемы, пути решения и перспективы», посвящённая дню принятия Всеобщей декларации прав человека – доклад на тему «Признание прав человека в первых правовых источниках таджикского народа» (Душанбе, 2019 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Права человека: вчера и сегодня» – доклад на тему «Права и свободы человека в Сасанидском судебнике» (9 декабря 2022 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Теоретические вопросы формирования культуры прав

человека в Таджикистане» – доклад на тему «Понятие и сущность историко-правовых источников о правах человека» (5 декабря 2023 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Права человека: теоретические и практические вопросы» – доклад на тему «Права человека в древних надписях: историко-правовое исследование» (6 декабря 2024 г.);

– Международная научно-теоретическая конференция на тему «Права человека и проблемы современности» – доклад на тему «Значение изучения эволюции прав человека в истории права таджикского народа в современный период» (5 декабря 2025 г.).

Б) республиканские:

– Республиканская научно-теоретическая конференция на тему «Годы развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2021 гг.)» и «400-летие Миробида Сайидо Насафи» – доклад на тему «Проблемы брака в Республике Таджикистан» (Душанбе, 2019 г.);

– Республиканская научно-теоретическая конференция на тему «Теоретические вопросы реализации прав человека в Республике Таджикистан» – доклад на тему «Идеи прав человека в «Авесте» и «Вандидоде»» (7 декабря 2020 г.);

– Республиканская научно-теоретическая конференция профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвящённая празднованиям «5500-летия древнего Саразма», «700-летия выдающегося таджикского поэта Камоли Худжанди» и «Двадцатилетия изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования (2020-2040 гг.)» – доклад на тему «Идеи о правах человека в “Авесте”» (Душанбе, 2020 г.);

– Республиканская научно-теоретическая конференция профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвящённая празднованиям «30-летия государственной независимости Республики Таджикистан», «110-летия Народного поэта Таджикистана, Героя Таджикистана Мирзо Турсунзаде», «110-летия Народного писателя Таджикистана Сотима Улугзода» и «Двадцатилетия изучения и развития естественных, точных и

математических наук в сфере науки и образования (2020-2040 гг.)» – доклад на тему «Значение изучения эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа» (Душанбе, 2021 г.);

– Республиканская научно-теоретическая конференция на тему «Права человека в процессе глобализации» – доклад на тему «Общая характеристика правовых систем Китая и Таджикистана» (7 декабря 2021 г.);

– Республиканская научно-теоретическая конференция профессорско-преподавательского состава юридического факультета ТНУ, посвящённая «75-летию Таджикского национального университета», «115-летию академика Бободжона Гафурова», «145-летию основоположника современной таджикской литературы Садриддина Айни», «2023 – Году русского языка» и «2025 – Международному году сохранения ледников» – доклад на тему «Идеи прав человека в истории таджикского народа в период зороастрийской правовой системы» (Душанбе, 2023 г.).

Публикации по теме диссертации. По теме и содержанию диссертационного исследования соискателем опубликовано 1 учебное пособие, 17 научных статей, в том числе 3 статьи – в рецензируемых журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан, и 14 статей – в иных научных изданиях.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из перечня сокращений, введения, трёх глав, семи параграфов, заключения и списка использованной литературы, что соответствует цели, задачам и логике исследования. Общий объём диссертационной работы составляет 175 страниц.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ)

Во **введении** обоснована актуальность темы диссертационного исследования, определены степень её научной разработанности, объект и предмет исследования, цель и задачи работы, методологические и теоретические основы, нормативная база, научная новизна и положения, выносимые на защиту, а также теоретическая и практическая значимость диссертации. Кроме того,

отражены вопросы апробации результатов исследования, личный вклад соискателя и структура диссертационной работы.

Первая глава диссертационного исследования озаглавлена **«Понятие и сущность историко-правовых источников и эволюция идей о правах человека»** и состоит из двух параграфов.

Первый параграф первой главы – **«Понятие и сущность историко-правовых источников о правах человека»** посвящён анализу различных аспектов историко-правовых источников, связанных с правами человека. В данном разделе соискатель анализирует различные научные подходы к понятию источников и подчёркивает, что категория «историко-правовые источники» по своему объёму является более широкой по сравнению с понятием «историко-правовые источники о правах человека». Иными словами, в рамках историко-правовых источников в целом возможно закрепление норм, охватывающих все отрасли права и соответствующие правовые отношения. В то же время историко-правовые источники о правах человека включают в себя лишь те правовые отношения, в которых нашли отражение права и свободы человека. Однако данные понятия взаимодополняют друг друга и в юридической литературе нередко используются без чёткого разграничения.

Историко-правовые источники о правах человека представляют собой совокупность правовых документов, в которых на определённых этапах исторического развития были закреплены права и свободы человека. При этом следует отметить, что характер и степень отражения прав человека в данных источниках носили различный характер. Так, на ранних этапах развития человеческого общества признание прав и свобод человека осуществлялось преимущественно через нравственно-религиозные источники, тогда как на последующих этапах права человека приобрели официальный характер и получили закрепление в государственных правовых актах. В современный период процесс осмысления и признания прав человека существенно усложнился, а в ряде случаев правовые источники склонны к представлению прав и свобод человека в чрезмерно расширенном виде. В действительности историко-правовые источники о правах человека, существовавшие в разные исторические периоды, регулировали права и свободы человека с учётом социально-правовых реалий соответствующего

времени, вследствие чего значительная часть закреплённых в них положений может не соответствовать современным условиям.

С точки зрения автора, историко-правовые источники о правах человека являются одним из видов историко-правовых источников и представляют собой правовые документы, созданные в форме вероучительных, нравственных, литературно-культурных источников, а также политико-правовых решений и актов носителей власти, в которых нашли отражение права и свободы человека, и которые на определённых исторических этапах выступали регуляторами общественных отношений.

Автор подчёркивает, что историко-правовые источники о правах человека обладают собственной сущностной спецификой, поскольку именно в них закрепляются, а в ряде случаев и гарантируются права и свободы человека. Их изучение в условиях глобализации права и прав человека приобретает особую научную значимость, поскольку именно через данные источники возможно выявление сущности и содержания прав человека на разных исторических этапах и использование их позитивного потенциала в современных условиях.

Во втором параграфе первой главы – **«Эволюция идеи прав человека в истории права»** автор в обобщённой форме анализирует существование прав человека и основные этапы их развития в исторической перспективе в рамках различных правовых систем и культур. По мнению диссертанта, права человека формировались и развивались на разных исторических этапах посредством различных правовых систем, каждая из которых внесла определённый вклад в становление прав и свобод личности. Отмечается, что на ранних этапах существования человечества правовые ценности ещё не имели самостоятельного значения, а жизнедеятельность человека строилась преимущественно на основе обычных и вероучительных норм. В этот период защита прав человека осуществлялась не через специальные правовые механизмы, а самими субъектами общественных отношений с опорой на установленные ими же правила и традиции. При этом, несмотря на то, что правовые отношения в определённой степени формировались вокруг интересов первобытных людей, вождей родов, племён и общин, говорить о правах человека в современном понимании в тот период представляется затруднительным. В дальнейшем, в процессе перехода от неэкономических форм семьи к экономическим, право

частично расширило свои границы во взаимосвязи с правом собственности и формированием власти, приобретая первичные элементы и признаки в рамках развития ранних форм общественного устройства – рода, племени и союза племён как потестарных общин. Постепенно право обрело основания для своего существования и признания, а с возникновением первых цивилизаций и государств достигло более высокого уровня развития.

Автор подчёркивает, что права человека прошли ряд этапов эволюции, и их условное деление на периоды Древнего мира, средневековья, эпохи Возрождения, Нового и Новейшего времени является научно оправданным. Каждый из этих этапов сыграл самостоятельную и значимую роль в формировании прав и свобод человека. Процесс становления прав человека представляет собой непрерывную цепь, разрыв любого звена которой нарушает логику исторического развития данной идеи. Каждый последующий этап основывался на достижениях предыдущего, закладывая предпосылки для дальнейшего развития. Отнесение возникновения и формирования прав человека исключительно к одному народу или цивилизации является научно не обоснованным и концептуально ошибочным.

Сущность прав человека как высшей ценности человеческого общества должна осознаваться и распространяться в равной мере среди всего населения планеты, что является неотъемлемым элементом современных государств. В этой связи автор справедливо отмечает, что разные народы, нации и цивилизации на протяжении истории вносили вклад в осмысление прав человека и формирование уважительного отношения к ним как к осознанному образу жизни, игнорирование которого недопустимо. В данном контексте особого внимания заслуживает роль таджикского народа в развитии идеи прав человека, уважении к ним и сохранении гуманистических ценностей. Таджикский народ, являясь носителем уникального историко-культурного наследия, давшего человечеству образцы свободы и справедливости, занимал одно из ключевых мест в теоретическом и практическом осмыслении прав человека, а признание, выявление и научное обоснование данного факта составляет важнейшую задачу науки истории прав человека.

Вторая глава диссертационного исследования озаглавлена **«Идеи о правах человека в правовых источниках зороастрийской цивилизации»** и включает в себя три параграфа.

Первый параграф второй главы диссертации – **«Признание и утверждение прав человека в ранних правовых источниках таджикского народа»** посвящён анализу формирования прав человека в истории таджикского народа на основе ранних правовых источников.

На основе анализа историко-правовых источников таджикского народа автор отмечает, что, несмотря на наличие различных проблем в сфере осмысления прав человека на исторической территории Таджикистана, таджикский народ сумел распознать и концептуально оформить десятки фундаментальных прав человека, а также официально признать их на государственном уровне. В этой связи современному поколению надлежит осмыслить, какими путями и средствами можно обеспечить защиту исторических ценностей в области прав человека и посредством каких механизмов данные ценности могут быть адекватно и полно представлены в условиях современности. Это обусловлено тем, что правотворческая традиция таджикского народа восходит к тысячелетиям до нашей эры, и их достойная научная и общественная презентация является одной из актуальных задач современного таджикского общества.

Автор относит к числу первых источников прав человека, в которых получили признание фундаментальные права личности, «Авесту» и её раздел «Вендидад». В указанных историко-правовых источниках нашли отражение основные права человека, а также права социально уязвимых субъектов, в том числе женщин, детей, пожилых людей, лиц с ограниченными возможностями и других категорий. Анализируя позиции разных исследователей, автор приходит к выводу, что «Авеста» относится к числу первых официально-правовых источников зороастрийской цивилизации, в которых проявляется уважительное отношение к правам и интересам женщин и закрепляется традиция почитания женщин, переданная последующим поколениям человечества. В частности, в «Авесте» предусматривалось празднование Спандармадгона – праздника, посвящённого женщинам. Указанное обстоятельство рассматривается как начало институционализации данного праздника в истории человечества, который впоследствии получил распространение в разных странах мира, особенно в европейском

обществе Нового времени. При этом в современной интерпретации празднование Международного женского дня нередко воспринимается как продукт западной цивилизации, закреплённый в универсальных международных актах и национальных законодательствах отдельных государств. Данный факт вновь актуализирует необходимость корректного осмысления собственной исторической идентичности и более активных усилий по представлению историко-правовых ценностей, унаследованных таджикским народом. Современное состояние мирового сообщества также свидетельствует о необходимости изучения и укрепления уважительного отношения к женщине-матери, её правам и законным интересам, а также признания прав и свобод женщин в качестве одной из ключевых составляющих системы прав человека, что было в должной мере закреплено и регулировалось ещё в глубокой древности.

Другим субъектом, обладающим высоким правовым статусом и социальной значимостью в «Авесте» и иных историко-правовых источниках зороастрийской правовой системы, являются дети. Зороастрийская цивилизация рассматривала детей как особую категорию лиц, нуждающихся в повышенной защите, при этом характер соответствующих правовых и нравственных установлений сохраняет свою актуальность и в современных условиях. Следует отметить, что значительная часть исследователей указывают на преимущественно религиозно-нравственный характер зороастрийских норм, регулирующих интересы ребёнка. Данное положение в целом представляется обоснованным, однако наряду с этим в зороастрийском праве присутствует и значительный массив правовых норм, непосредственно направленных на регулирование прав и законных интересов детей. Из содержания авестийских норм следует, что уже на данном этапе был урегулирован целый ряд прав ребёнка. В частности, в разделе «Вендидад» закреплялись такие права, как право на собственность, право на спокойную и безопасную жизнь, право на уважительное отношение, право на заключение договоров, право на защиту жизни нерождённого ребёнка, право на здоровье, право на вступление в брак и другие. При этом реализация указанных прав, как правило, осуществлялась через родителей. В ряде источников также устанавливались возрастные рамки, в пределах которых родители были обязаны проявлять определённые формы заботы о ребёнке, в частности, с

момента рождения до достижения семилетнего возраста. Существенную роль в защите прав несовершеннолетних играл отец или глава семьи, что объяснялось его ответственностью за детей, супругу и имущественное состояние семьи.

Соискатель, проанализировав нормы «Авесты», приходит к выводу о том, что в зороастрийской правовой системе в качестве первого судьи, нормотворца и регулятора общественных отношений выступает Урвахшайа. Наряду с осуществлением правосудия и обеспечением справедливости Урвахшайа выполнял функции регулирования общественных отношений, формируя нормы регулятивного характера и применяя их в судебной практике. С учётом изложенного исследователь обоснованно рассматривает Урвахшайу как первого создателя правовых норм на исторической территории таджикского народа.

Второй параграф второй главы диссертации озаглавлен **«Идея прав и свобод человека в Декларации Кира Великого и иных древних надписях»** и посвящён анализу места прав и свобод человека в уникальном историко-правовом источнике таджикского народа – Декларации Кира Великого, а также в других древних надписях, содержащих элементы прав человека.

Действительно, Декларация Кира Великого по праву относится к числу первых исторических актов, закрепляющих права человека, что неоднократно подчёркивалось Основателем мира и национального единства – Лидером нации, Президентом Республики Таджикистан, уважаемым Эмомали Рахмоном. Осознание значимости данного документа нашло отражение и на международном уровне: по инициативе Республики Таджикистан 6 ноября 2025 года в ходе 43-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО была принята специальная резолюция под названием «Цилиндр Кира: ранняя декларация прав человека и культурное многообразие», которой официально признана исключительная ценность данного акта и его статус как первого документа, закрепляющего права человека в международном масштабе.

Исследователь отмечает, что одной из ключевых целей принятия Декларации Кира Великого являлось объединение многочисленных народов и этнических групп, проживавших на территории Ахеменидской империи. В условиях существования более семидесяти разных народностей обеспечение мира, стабильности и единства было возможно исключительно

посредством признания их прав и предоставления соответствующих свобод. Политика Кира Великого, выражавшаяся в амнистии побеждённых правителей, предоставлении населению прав и свобод, а также признании равноправия всех народов и наций, стала принципиально новым управленческим подходом для Древнего мира и создала прочную основу для общественного согласия и стабильности. Декларация Кира Великого не только закрепила основы признания прав человека, но и сформировала представление об ответственности власти за уважение человеческого достоинства и прав личности в условиях, когда практики насилия, рабства и жестокого обращения с человеком были широко распространены. В этом контексте данный документ сыграл значимую роль не только для своего времени, но и для последующих эпох, способствуя формированию идеи человека как высшей ценности.

С точки зрения диссертанта, в Декларации Кира Великого особое внимание уделено трём фундаментальным аспектам: правам человека, свободе личности и запрету антигуманных практик. Соответственно, содержащиеся в ней положения могут быть сгруппированы следующим образом: а) нормы, выражающие права человека (право на собственность, право на труд и справедливое вознаграждение и др.); б) нормы, закрепляющие свободы человека (свобода выбора правителя, свобода вероисповедания, свобода выбора места проживания и рода занятий и др.); в) нормы, направленные на запрет противоправных и антигуманных деяний (запрет насилия, причинения вреда личности, коллективной ответственности, рабства и торговли людьми и др.).

В рамках данного параграфа автор также уделяет внимание значению иных древних надписей в процессе осмысления прав человека. В частности, предметом анализа становится Бехистунская надпись Дария, содержащая широкий спектр исторических, политических и правовых положений. По мнению автора, в данной надписи выделяются три ключевых элемента: доброжелательное отношение правителя к своему народу, соблюдение населением государственной политики и уважение прав различных социальных слоёв. При этом подчёркивается, что устойчивость первых двух элементов возможна лишь при соблюдении третьего – уважения прав и интересов населения. Чем выше степень такого уважения со стороны правителя, тем прочнее общественная поддержка его политики. В этом аспекте в древних надписях прослеживаются

элементы, присущие современным демократическим и правовым государствам. Особое внимание уделяется также надписи Дария в Накш-и-Рустам, в которой чётко прослеживается принцип судебной справедливости и восстановления нарушенного права. Дарий не ставил права знатных и должностных лиц выше прав простых граждан, а правосудие основывалось на объективном рассмотрении фактов и доказательств. Существенной особенностью данных надписей является закрепление принципов миролюбия и общественного согласия, создававших благоприятные условия для реализации прав человека, что сохраняет свою актуальность и в современных условиях.

Третий параграф второй главы диссертации – **«Идея прав человека в Сасанидском судебнике»** посвящён исследованию положения прав человека в одном из уникальных историко-правовых источников таджикского народа – Сасанидском судебнике, известном также как «Мотикони хазор-додистон» или «Книга тысячи судебных решений».

Исследователь отмечает, что в Сасанидском судебнике уважение прав и свобод человека и гражданина занимало центральное место. При этом под понятием «лицо» понимались как зороастрийцы, так и лица, исповедовавшие иные религии. Незороастрийское население пользовалось теми же правами и обязанностями, что и местные жители. Следует подчеркнуть, что в период формирования данного источника внешние связи Сасанидского государства были достаточно развиты, что обусловило равное правовое положение, как местных жителей, так и иностранных граждан. Согласно положениям судебного кодекса, правоспособность лица возникала с момента рождения, а дееспособность – с достижением пятнадцатилетнего возраста.

На основе анализа данного источника автор выделяет широкий круг прав человека, включая право на свободное заключение брака, равенство независимо от национальности и вероисповедания, право на усыновление, право на справедливое судебное разбирательство, презумпцию невиновности, право собственности и её защиту, запрет пыток, свободу вероисповедания, право на распределение имущества и др. Нормы Сасанидского судебного кодекса классифицируются на следующие группы: - нормы, регулирующие права человека; - нормы, закрепляющие свободы человека; - нормы, определяющие

обязанности личности; -) нормы ограничительного характера; - нормы, устанавливающие должностные полномочия.

Особое внимание уделяется проблеме рабства, которая на протяжении истории оставалась одной из наиболее острых и злободневных проблем для человечества. Согласно положениям судебногоника, рабами признавались лица, попавшие в плен в результате военных действий. Вместе с тем раб в эпоху Сасанидов рассматривался как часть общества и обладал определённым объёмом законных прав и интересов. При выполнении установленных условий, включая уплату определённой суммы или предоставление залога, раб мог получить свободу.

Исследователь подчёркивает, что в условиях современного развития прав и свобод человека, а также под воздействием различных негативных факторов, возникает объективная необходимость более глубокого изучения собственного историко-правового наследия и рационального использования накопленного опыта. В этой связи представляется целесообразным более широкое использование уникальных источников права таджикского народа, прежде всего Сасанидского судебногоника, в процессе преподавания историко-правовых дисциплин, особенно истории прав человека, что будет способствовать их научному осмыслению и достойному представлению в современном научном и образовательном пространстве.

Третья глава диссертационного исследования озаглавлена **«Идея прав человека в средние века»** и состоит из двух параграфов.

Первый параграф третьей главы – **«Идея прав человека в официальных государственных источниках средневековья»** посвящён анализу развития мысли о правах человека в официальных источниках государственного характера в рассматриваемый исторический период. Автор подчёркивает, что идея прав человека в истории права таджикского народа носит последовательный и преемственный характер, развиваясь от одного исторического этапа к другому с учётом факторов и элементов, сформировавшихся на предыдущих стадиях. Иными словами, в рамках исторической преемственности и на основе диалектических закономерностей развития общественных отношений в правовом пространстве прослеживается влияние восточной традиционности, отражённой в правовых категориях и институтах. Наглядным подтверждением данного положения является наличие идей прав

человека, как в древности, так и в средневековый период, фундамент которых был заложен ещё в эпоху Древнего мира. Вместе с тем в средние века формируются и развиваются более сложные и многоплановые представления о правах человека, имеющие как официальный, так и неофициальный характер. При этом наиболее значимую роль в регулировании правовых отношений играли именно официальные и обычные источники, признанные политической властью. В юридической литературе данные источники, исходя из их содержания и функционального назначения, обоснованно рассматриваются в качестве официальных источников прав человека. Официальные государственные источники данного периода, с учетом их содержания и происхождения, условно подразделяются на две группы: а) официальные государственные источники, сформировавшиеся на основе традиционного обычного права (в том числе указы и распоряжения правителей, имевшие политико-правовой характер, а также правовые акты министров, придворных и наместников областей и др.); б) официальные государственные источники, возникшие и развившиеся с учётом религиозного фактора (в частности, источники, основанные на Коране, хадисах, фикхе и иных религиозно-правовых памятниках).

В рамках данного параграфа автор анализирует ряд официальных источников, среди которых особое место занимает «Наставление Тахира ибн Хусейна», рассматриваемое как один из значимых правовых источников средневековья. Указывается, что данный документ носит государственно-правовой характер и включает в себя принципы управления, обеспечения социальной справедливости, внедрения гуманистических норм, а также цели правотворчества. «Наставление» оформлено в виде руководства, адресованного отцом – правителем Тахиром своему сыну Абдуллаху, назначенному на должность правителя, и содержит положения о методах управления, принципах осуществления власти и, прежде всего, об отношении к народу и защите его прав. Содержание правовых положений, закреплённых в «Наставлении Тахира», автор подразделяет на несколько групп: а) положения, направленные на защиту прав и законных интересов народа. Идея приоритета прав народа и защиты общественных интересов занимает центральное место в данном документе, поскольку все наставления Тахира ориентированы на то, чтобы Абдуллах при

осуществлении власти уважал права подданных и обеспечивал их защиту; б) положения, направленные на обеспечение социальной справедливости в обществе. Справедливость рассматривается как один из ключевых элементов государственной власти, что находит чёткое выражение в тексте «Наставления». Так, подчёркивается недопустимость обвинения лица без предварительного установления фактов, поскольку клевета и подозрение в отношении невиновных квалифицируются как греховные деяния. Тем самым закрепляется принцип справедливого и объективного рассмотрения дел, основанного на истине; в) документ содержит нормы, посвящённые защите отдельных прав и свобод человека. Права и свободы личности рассматриваются как фундаментальный элемент государственного управления, что особенно подчёркивается в рекомендациях о защите социально уязвимых групп населения. В частности, в тексте содержатся указания на необходимость создания приютов для больных, назначения лиц, ответственных за уход за ними, а также обеспечения медицинской помощи; г) выделяются положения, направленные на применение наказания к виновным лицам с целью защиты прав человека и восстановления социальной справедливости, что рассматривается как один из наиболее действенных механизмов правовой защиты личности.

Среди официальных государственных источников данного периода значительное место занимают указы правителя Махмуда Газан-хана, оказавшие существенное влияние на регулирование гуманистических отношений и обеспечение прав человека. В частности, им был принят специальный указ «О почитании достоинства судей», имевший особое значение для регулирования судебных отношений. Данный акт закреплял основы судебной справедливости, отражая право личности на справедливое судебное разбирательство и доступ к правосудию. В соответствии с его положениями запрещались принуждение, угрозы и давление на судей, а лица, склонявшие их к подобным действиям, подлежали строгому наказанию. Тем самым закреплялся принцип независимости судей, который в настоящее время является одним из базовых принципов судебного процесса и гарантируется национальными и международными правовыми актами. Важным элементом данного указа являлось также учреждение судей в разных регионах, что способствовало приближению правосудия к населению. Деятельность местных судей находилась под контролем

городских и областных судебных органов и подлежала регулярной проверке. Основной целью данных мер являлось обеспечение справедливости, устранение произвола, насилия и необоснованных притязаний.

Наряду с указанными источниками значительную роль в регулировании прав человека в средние века играли религиозные источники. В этот период законодательная деятельность и правовое регулирование у таджиков осуществлялись преимущественно в рамках исламской правовой системы. После распространения ислама в Центральной Азии сформировалась новая правовая система – мусульманское право, которое регулировало права и свободы человека с учётом исламской правовой культуры. Мусульманское право основывается на Коране и других источниках исламского права. Коран является первоосновой и главным источником мусульманского права. Наряду с религиозными и нравственными предписаниями он содержит значительное число правовых норм, в том числе норм, непосредственно отражающих права человека. По мнению исследователей исламского права, более пятисот аятов Корана обладают нормативным характером, причём значительная их часть связана с регулированием прав и свобод личности. В Коране всестороннее правовое закрепление получили право на жизнь, свободу, собственность, здоровье, неприкосновенность жилища, защиту в старости, право на образование, права женщин, права сирот и иные фундаментальные права и свободы человека.

Второй параграф третьей главы диссертационного исследования озаглавлен **«Идея прав человека в воззрениях таджикско-персидских мыслителей средневековья»** и посвящён анализу духовно-правовых источников, отражающих представления о правах человека.

С точки зрения исследователя, духовно-правовые источники о правах человека формируются, прежде всего, в рамках интеллектуального наследия таджикско-персидских мыслителей. Данные источники играют исключительно важную роль в процессе становления человеческой личности, осмысления прав и свобод человека, а также его ответственности в общественной жизни. Идея прав человека в воззрениях таджикско-персидских мыслителей нашла отражение в трудах учёных и философов, представляя собой духовно-правовой путь развития прав человека в истории права

таджикского народа. Эти мыслители являются всемирно признанными интеллектуалами, а их произведения насыщены гуманистическими идеями и проблематикой прав человека. Анализ и изучение трудов каждого из таджикско-персидских мыслителей позволяет убедиться в том, что центральное место в их учениях занимает человек, его права, свободы и обязанности. В развитие данной традиции значительный вклад внесли такие выдающиеся мыслители, как Рудаки, Фараби, Фирдоуси, ибн Сина, Низам ал-Мульк, Мухаммад Газали, Саади Ширази, Джалолиддин Балхи, Хусейн Ваиз Кашифи и другие.

Воззрения таджикских мыслителей на права человека охватывают широкий круг идей, включая обеспечение справедливости во взаимоотношениях между людьми, защиту прав человека посредством воспитания и формирования нравственно ответственных государственных должностных лиц, стремление к ограничению власти в рамках принципов справедливости, беспристрастности, милосердия, равенства и гуманизма, защиту прав и законных интересов социально уязвимых слоёв населения, а также утверждение социальной справедливости в обществе через реализацию принципа равноправия и иных фундаментальных правовых начал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе изучения историко-правовых и теоретико-правовых аспектов эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа предлагаются следующие научные выводы:

1. Историко-правовые источники о правах человека являются одним из видов историко-правовых источников и представляют собой правовые документы, созданные в форме вероучительных, нравственных, литературно-культурных источников, а также политико-правовых решений и актов носителей власти, которые закрепляют права и свободы человека и на определённых исторических этапах выступали источниками регулирования общественных отношений. По мнению исследователей, историко-правовые источники о правах человека в целом подразделяются на два вида: официально-государственные источники о правах человека и духовные источники о правах человека. Духовные источники прав человека, выделяемые условно, в свою очередь подразделяются на несколько самостоятельных видов, в частности

мифологические, религиозные, литературные и научно-правовые. Сущность историко-правовых источников о правах человека выражается в признании и гарантировании в них прав и свобод человека. Их изучение и исследование в современный период имеет историческое значение, поскольку они свидетельствуют о правовой жизни определённого исторического этапа и служат основой для разработки и принятия правовых актов о правах человека для будущих поколений [15–А].

2. Многочисленные исторические и научные источники подтверждают, что на начальном этапе формирования человеческого общества обычные, мифологические и вероучительные ценности выступали заменой правовых ценностей, и люди преимущественно опирались именно на них. Первобытные люди, находясь на пороге перехода к цивилизации, руководствуясь естественными импульсами, устанавливали порядок и правила своего варварского времени, реализуя относительно справедливые и выгодные для себя нормы преимущественно посредством силы, нерациональными способами и в интересах самосохранения. Хотя в этот период правовые отношения в определённой степени формировались вокруг интересов первобытных людей и вождей родов, племён и общин, говорить о правах человека в содержательном смысле тогда было затруднительно. В дальнейшем, в переходный период от неэкономических к экономическим формам семьи, право частично расширило свои границы во взаимосвязи с правом собственности и организацией власти, формируя свои первичные элементы и признаки в рамках развития первых форм общежития – рода, племени и союза племён как потестарных общин. Право постепенно обрело основания своего существования и признания и со временем, в период первых цивилизаций и государств, достигло более высокого уровня развития. Несмотря на то, что на ранних этапах развития трудно говорить о сформировавшихся правах человека, невозможно отрицать формирование правовой идеи вне интересов первобытного человека.

3. По нашему мнению, идеи, связанные с правами человека, возникали и формировались на разных исторических этапах: в Древнем мире, в средние века, в эпоху Возрождения, в Новое и Новейшее время. Каждый из этих периодов, помимо своей стадии исторического развития, обладает специфическими

содержательными и структурными особенностями, что отразилось на уровне и качестве материальных и духовных благ человечества. Права человека и их основополагающая идея, как одно из величайших духовных достижений цивилизации, в каждом историческом периоде находились под влиянием совокупности общественных отношений и ценностей и, будучи элементом социальной структуры, подготавливали человечество к переходу на новые исторические этапы развития. Иными словами, формирование идей прав человека на разных исторических стадиях представляет собой взаимосвязанную цепь, служащую возникновению и развитию новых социальных элементов и интересов. Представление о том, что идея прав человека возникла и сформировалась исключительно в западном мире, является логически ошибочным.

4. Права человека как высшая ценность неразрывно связаны с самой сущностью человека; невозможно, чтобы одни люди на одной планете обладали данным осознанием, а другие – нет. Права человека как важный элемент и качество проявления достойной личности постепенно формировались в разных цивилизационных пространствах. В их развитие и становление внесли вклад все народы, нации и цивилизации на протяжении истории человечества. Одностороннее отрицание этого факта в пользу одной цивилизации означает отрицание прав человека как универсального, многоаспектного и присущего человеческой природе явления и является концептуально неверным. Отрицание данной ценности для больших групп человеческого общества, по сути, означает непризнание их естественного права на это благо и попрание права на достойную жизнь, что, без сомнения, представляет собой форму дискриминации духовных прав народов. Разные народы, нации и цивилизации исторически внесли вклад в осмысление и уважение прав человека как формы осознанного образа жизни, игнорировать который невозможно. Таджикский народ, как носитель уникального исторического культурного наследия, давший человечеству образцы свободы и справедливости, занимал ведущие позиции в осмыслении многих теоретических и практических аспектов прав человека; признание, провозглашение и научное осмысление этого факта является задачей науки истории прав человека.

5. Права человека и их важнейшие основополагающие элементы на протяжении истории таджикского народа в разные

периоды развития правовой культуры предков осознавались и воспринимались на разных уровнях. Традиции государственности Пешдадидов и Кеянидов, структура зороастрийской правовой семьи, исламская правовая система с мавераннахрской школой ханафитского фикха, а также право советского периода, несмотря на временные и пространственные ограничения, включали определённый комплекс правовых ценностей и политических явлений, которые в той или иной степени провозглашали, защищали и пропагандировали отдельные права и свободы человека. Их игнорирование и непризнание является искажением изучения истории права народа. В истории права таджикского народа к числу таких уникальных источников права, сыгравших значимую роль в защите прав и свобод человека, относятся справедливая традиция государственного управления Пешдадидов и Кеянидов, учение зороастрийской правовой семьи, «Вендидад», Декларация Кира Великого о правах и свободах человека, Сасанидский судебник, а также источники исламской правовой культуры и законодательства советского периода [8–А].

6. Справедливая судебная традиция Пешдадидов, уважение прав народа в древнегосударственном устройстве Ирана и Турана, а также опыт правосудия династий Ахеменидов и Сасанидов сыграли ключевую роль в формировании гуманистической государственности стран региона Среднего Востока в средние века и среди арийских народов. Из содержания и сущности «Авесты» и её отдельных частей следует, что в зороастрийской правовой системе в качестве первого судьи, создателя норм и регулятора общественных отношений предстаёт Урвахшайа. Наряду с осуществлением правосудия и обеспечением справедливости Урвахшайа занимался регулированием общественных отношений, создавал нормы регулятивного характера и применял их в судебной практике. С этой точки зрения его можно рассматривать как первого создателя правовых норм посредством судебных прецедентов на исторической территории таджиков. Иными словами, предки таджиков уделяли внимание не только признанию прав человека посредством официальных актов, но и подготовке судей, правотворцев и законодателей, обеспечивая их гуманистическую и справедливую ориентацию. В этом контексте пространство свободы Ахеменидской державы выступало своеобразной «народной академией» воспитания носителей правового сознания, которая, независимо от

конкретных исторических реалий, сыграла значимую роль в формировании правовой культуры будущих поколений персидской цивилизации [10–А].

7. «Авеста» относится к числу первых официально-правовых источников зороастрийской цивилизации, в которых проявляется уважительное отношение к правам и интересам женщин и заложена традиция почитания женщин, переданная последующим поколениям человечества. «Авеста» и справедливые деяния древнеарийских царей выступают исходной точкой институционализации уважения к человеку и празднования женщин и матерей в истории человечества, оказав всестороннее влияние на разные страны и цивилизации, особенно на европейское общество, в процессе признания прав человека и прав женщин. Выдающиеся представители западной мысли – Геродот, Плутарх, Ксенофонт, Макиавелли, Монтень и другие являлись проводниками идеи восточной справедливости в западном правовом пространстве. Восток сыграл значительную роль не только в возрождении науки средневековой Европы и эпохи Возрождения на основе греко-римской научной традиции, но и в формировании методов понимания и осмысления высших человеческих ценностей, справедливости и правопорядка западной цивилизации. Справедливые деяния восточных политических деятелей и судебная система арийских народов, зафиксированные в уникальных исторических и вероучительных источниках, послужили образцом эффективного государственного управления для последующих поколений и для разных народов Востока и Запада. Богатая история нации побуждает специалистов в области истории права к осмыслению собственной исторической идентичности и к более активным усилиям по представлению историко-правовых ценностей, унаследованных от предков. В отдельных частях «Авесты», таких как Ясна, Яшты, Висперед, Хорда Авеста и Вендидад, регулируются права, свободы и обязанности женщин [9–А].

8. Декларация Кира Великого представляет собой не только акт провозглашения основных прав и свобод человека, но и, в более широком смысле, декларацию объединения народов и наций и обеспечения мира и стабильности в пределах обширной Ахеменидской империи. В 22 сатрапиях империи Ахеменидов, простиравшейся на территории трёх континентов – Азии, Европы и

Африки, проживали более 70 племён и народностей, и сохранение спокойствия и единства между ними было возможно лишь посредством признания их прав и предоставления соответствующих свобод. Амнистия побеждённых правителей, предоставление населению прав и свобод и признание равноправия всех народов и наций являлись новым управленческим подходом для Древнего мира и создали благоприятные условия для единства и стабильности в регионе. Приняв свою Декларацию, Кир Великий не только заложил реальную основу для признания прав человека, но и реализовал более широкую цель – объединение и обеспечение устойчивости в пределах своего государства [7–А].

9. В признании прав человека, уважении достоинства личности и обеспечении справедливости по отношению к населению исключительно важную роль сыграли и другие древние надписи персоязычных народов. В частности, Бехистунская надпись Дария, надпись Дария в Накш-и-Рустам и шумские надписи содержат положения, регулирующие различные правовые вопросы и свидетельствующие о стремлении к социальной справедливости в глубине истории. Их фундаментальной особенностью является закрепление принципов сосуществования, миролюбия и общественного согласия, что создавало условия для постепенного признания отдельных прав человека и утверждения индивидуальных свобод как неотъемлемой части социальной природы личности [3–А].

10. Одним из уникальных источников истории права таджикского народа, содержащих разнообразные вертикальные и горизонтальные правовые нормы в сфере прав человека, является «Сасанидский судебник» («Мотикони хазор-додистон»). Содержание и сущность норм, закреплённых в данном источнике, можно разделить на несколько ключевых блоков:

- правовые нормы, обеспечивающие защиту прав и свобод человека в судебных, семейных и гражданских отношениях путём правового регулирования, предоставляющие участникам широкие материальные и нематериальные права и предусматривающие их реализацию в отдельных случаях; данный тип правоустановления, в зависимости от способа формирования и признания прав, обозначен как регулятивное правовое определение;

- нормы, регулирующие свободы человека, которые, хотя и представлены в меньшем объёме по сравнению с современными

источниками, тем не менее, встречаются в отдельных случаях, например, предоставление девушке права на свободное вступление в брачные отношения, выбор супруга и создание семьи. Такие свободы, проявлявшиеся в рамках традиционных семейных и хозяйственных отношений, охарактеризованы как традиционно признанные свободы в развитии семейно-хозяйственных связей;

– нормы, устанавливающие обязанности и ответственность лиц в гражданских, семейных и деликтных отношениях, выражающие человеческие обязанности, направленные на исполнение семейных обязательств, судебных решений и условий гражданско-правовых договоров. При этом противоположной стороной данных обязанностей выступают права и свободы других лиц; данные обязанности квалифицированы как направленные на обеспечение и реализацию прав и свобод;

– нормы, направленные на ограничение прав и свобод человека с целью определения правового статуса участников отношений, например, запрет принудительного выдачи дочери замуж со стороны родителей или строгий запрет представителю (адвокату) на предоставление ложных сведений в суде;

– нормы, определяющие должностные полномочия лиц, участвующих в разрешении правовых вопросов и сборе судебных доказательств, включая регулирование прав, полномочий и обязанностей мубедов (жрецов), варсардоров (мубедов – исполнителей божественного правосудия), устондаров (наместников), оморгаров (бухгалтеров и экспертов), начальников оморгаров, стражей тюрем, шахна-посбон (полицейских, городских стражей или прокуроров), должностных лиц городской стражи и иных субъектов, деятельность которых непосредственно связана с обеспечением реальных прав и свобод личности в ходе процессуальных отношений [13–А].

11. В исламской правовой культуре идея прав человека преимущественно признавалась и регулировалась через религиозные источники, санкционированные религиозным учением. Коран как основная священная книга последователей ислама, обладающая высшим правовым авторитетом, относится к числу фундаментальных источников права в исламе. Несмотря на то, что Коран содержит относительно ограниченное число (чуть более 500) аятов нормативного характера, в нём закреплён широкий круг правовых норм, непосредственно защищающих высшие

человеческие ценности, таких как неприкосновенность права на жизнь, честь и достоинство, право на свободу совести и др. Большинство прав и свобод человека, признаваемых Кораном, находит отражение в современном гражданском, семейном, уголовном и ином законодательстве. Особое значение имеют нормы, закрепляющие право женщин и девушек на наследование, повышение социального статуса женщины, право на создание семьи, свободу выбора супруга, защиту чести и достоинства личности, защиту прав сирот, уважение прав детей, регулирование вопросов собственности, усыновления и др [1–А].

12. По нашему мнению, эволюция идеи прав человека в истории права таджикского народа осуществлялась по трём основным направлениям: а) официально-государственным путём – посредством таких источников, как Декларация Кира Великого, «Хвешкори редагон» (Государственные предписания о правах детей дошкольного возраста), «Шояст нашояст» (Дозволенные и запрещённые деяния), «Сасанидский судебник» («Матикони хазор-додистан»); б) путём пропаганды права на свободу вероисповедания – через распространение священных религиозных книг («Авеста», Коран и др.), хадисов пророка Мухаммада (с); в) духовно-правовым путём, отражённым в философско-правовых воззрениях таджикско-персидских мыслителей и в толковании религиозных предписаний учёными и богословами, что в совокупности демонстрирует духовно-правовой путь развития прав человека в истории права таджикского народа.

13. В средние века идея прав человека в значительной степени входила в общественное сознание через философско-правовые воззрения таджикско-персидских мыслителей, заложив тем самым основы для формирования справедливого общества. Существенный вклад в этот процесс внесли такие мыслители, как Рудаки, Фараби, Фирдоуси, ибн Сина, Низам ал-Мульк, Мухаммад Газали, Саади Ширази, Джалолиддин Балхи, Хусейн Ваиз Кашифи и другие. Воззрения таджикских мыслителей о правах человека включали идеи обеспечения справедливости между людьми, защиты прав человека посредством воспитания государственных должностных лиц, стремление ограничить власть в рамках справедливости, совести, милосердия, равенства и благожелательности, защиту прав и интересов социально уязвимых слоёв населения, а также

утверждение справедливости в обществе путём реализации принципа равноправия и других гуманистических начал.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ

1. С учётом того, что историко-правовые источники, в том числе Авеста и Сасанидское законодательство, сыграли существенную роль в формировании представлений о правах человека в цивилизационном развитии таджикского народа и арийского мира, представляется научно обоснованным и целесообразным создание Научно-исследовательского центра «Авеста» при Национальной академии наук Таджикистана либо Таджикском национальном университете. Деятельность указанного центра целесообразно ориентировать на исследование исторических истоков прав человека, их сопоставление с ценностями международного права, а также на формирование цифрового музея правовых источников. Функционирование такого центра может обеспечить научную основу для самостоятельного историко-правового осмысления концепции прав человека в таджикской культуре и способствовать представлению достижений таджикской правовой науки на международном уровне.

2. В условиях стремительного развития технологий и возрастания значимости защиты прав граждан в цифровом пространстве, а также с учётом приоритетных направлений государственной политики в сфере цифровизации, рекомендуется создание Национального центра исследований прав человека и цифровых технологий при Уполномоченном по правам человека в Республике Таджикистан либо Таджикском национальном университете. Основными направлениями деятельности данного центра целесообразно определить исследование права на неприкосновенность частной жизни, свободы выражения мнений, защиты персональных данных, а также разработку национальных правовых рекомендаций и методических материалов в области киберправа. Указанный центр может способствовать развитию цифрового права и укреплению конституционных гарантий прав и свобод граждан в условиях цифровой трансформации общества.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪҲАЗҲО)

І. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ

[1]. Ганҷинаи афкори сиёсӣ ва ҳукуки тоҷикон. (Хрестоматияи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон) [Матн] / муҳаррири масъул ва мураттиб А. Холиқзода. Китоби І: Ҳуқуқ дар аҳди бостон. Қисми 1: Авасто; Қисми 2: Вандидод. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 488 с.

[2]. Диноршоев, А.М. Механизмы защиты прав человека в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 150 с.

[3]. Диноршоев, А.М., Сафаров, Д.С. Ҳукуки инсон [Матн] / А.М. Диноршоев, Д.С. Сафаров. – Душанбе, 2010. – 320 с.

[4]. Имомов, А. Ҳукуки конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ [Матн] / А. Имомов. – Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Офсет Империя, 2017. – 760 с.

[5]. Миралиев, И.К. Правовое государство и права человека [Текст]: монография / И.К. Миралиев. – Душанбе, 2015. – 258 с.

[6]. Насриддинзода, Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 316 с.

[7]. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: воситаи таълимӣ / Э. С. Насриддинзода. – Душанбе: Мехрона-2017, 2019. – 204 с.

[8]. Раҳмон, Д.С. Права человека в условиях глобализации: теоретические и методологические проблемы [Текст] / Д.С. Раҳмон. – Душанбе, 2019. – 376 с.

[9]. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳон китоб. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 222 с.

[10]. Холиқов, А.Ғ. Андешаи давлати миллӣ [Матн] / А.Ғ. Холиқов. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 685 с.

[11]. Шарофзода, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Шарофзода. – Душанбе: Сино, 2023. – 688 с.

ІІ. Мақолаҳо ва маърузаҳо

[12]. Азизов, У.А. Защита жизни, здоровья, чести и достоинства человека в правовой системе зороастризма [Текст] / У.А. Азизов // Государствоведение и права человека. (Научно-практический

журнал юридического факультета ТНУ). – Душанбе, 2016. – № 3 (03). – С. 50-57.

[13]. Ализода, З. Защита прав и свобод человека посредством органа Уполномоченного по правам человека [Текст] / З. Ализода // Развитие судебного права, уголовного права и правоохранительной деятельности в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 22-30.

[14]. Саъдизода, Дж. Культура прав человека как средство обеспечения прав и свобод человека и гражданина в правовом государстве [Текст] / Дж. Саъдизода // Проблемы соотношения международного и национального права: материалы Межуниверситетской научно-практической конференции 24-25 марта 2014 года / под общ. ред. Е.М. Павленко, А.М. Диноршоева. – Москва-Душанбе, 2014. – С. 264-272.

[15]. Сотиволдиев, Р.Ш. Права человека в контексте основных тенденций их доктринального, идеологического и практического понимания и воплощения [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев // Государствоведение и права человека. – 2016. – № 3 (03). – С. 22-29.

[16]. Шоев, Ф.М. Гояҳои ҳуқуқи инсон дар «Айюҳа-л-Валад»-и Муҳаммади Ғазолӣ [Матн] / Ф.М. Шоев // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон) / зери таҳрири номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 116-121.

III. Диссертатсия ва авторефератҳо

[17]. Искандаров, Ш.Ф. Становление и развитие специализированных государственных правозащитных институтов по правам человека в Таджикистане [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Искандаров Шарафджон Фахриддинович. – Душанбе, 2018. – 190 с.

[18]. Раҳмон, Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ [Матн]: дис. ... доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Раҳмон Дилшод Сафарбек. – Душанбе, 2019. – 479 с.

[19]. Саидов, И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический

анализ [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Исфандиёр Искандарович – Душанбе, 2015. – 209 с.

[20]. Сафарзода, Н.Ф. Ҳуқуқ ба саломатӣ: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ [Матн]: дис. ... номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Сафарзода Некрӯз Файзӣ. – Душанбе, 2022. – 177 с.

[21]. Сафаров, Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Сафаров Бахтовар Амиралиевич. – Душанбе, 2015. – 370 с.

[22]. Саъдизода, Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Саъдизода Ҷаҳонгир. – Душанбе, 2017. – 241 с.

[23]. Шоев, Ф.М. Государственно-правовые взгляды Мухаммада Газали [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шоев Фируз Махмадаминович – Душанбе, 2018. – 218 с.

[24]. Эльназаров, Д.Х. Конституционно-правовое регулирование защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Эльназаров Давлатшо Ходжаевич. – Душанбе, 2019. – 364 с.

IV. Захираҳои электронӣ

[25]. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати 15-умин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://prezident.tj/event/speeches/95> (санаи муроҷиат: 20.03.2024 с.).

ПЕРЕЧЕНЬ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ НАУЧНОЙ СТЕПЕНИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1–А]. Холиқова, О.А. Эътирофи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Қуръон [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – № 2 (22). – С. 57-71; ISSN 2414 9217.

[2–А]. Холиқова, О.А. Сарчашмаҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2022. – № 2 (26). – С. 73-86; ISSN 2414 9217.

[3–А]. Холиқова, О.А. Ҳуқуқи инсон дар катибаҳои бостон [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2025. – № 1 (37). – С. 86-91; ISSN 2414 9217.

II. Научные статьи, опубликованные в сборниках и других научно-практических изданиях:

[4–А]. Холиқова, О.А. Нақши Конституция дар таҳкими ҳуқуқи модар ва кӯдак [Матн] / О.А. Холиқова // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷалаи илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2018. – № 4 (12). – С. 127-133.

[5–А]. Холиқова, О.А. Манъи зӯроварӣ нисбат ба заҳон [Матн] / О.А. Холиқова // Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва равандаҳои муносири рушди ҳуқуқи инсон: мушкилот ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ бахшида ба 70-умин солгарди қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон) / зери таҳрири номзади илмӣ ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 221-225.

[6–А]. Холиқова, О.А. Мушкилоти никоҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ назариявӣ ҳаёти устодону кормандони ДМТ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (солҳои 2019-2021)» ва «400-солагии Миробид Сайиди Насафӣ». Ҳафтаи илм. Ҷилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2019. – С. 128.

[7–А]. Холиқова, О.А. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Эъломияи Куруши Кабир [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи: «Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низомии ҳуқуқи миллӣ: заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ»

бахшида ба «25-солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» / зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе, 2019. – С. 227-231.

[8–А]. Холиқова, О.А. Ўтирофи ҳуқуқи инсон дар нахустин сарчашмаҳои ҳуқуқии халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳҳои ҳал ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон) / зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 406-409.

[9–А]. Холиқова, О.А. Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар Авесто ва Вандидод [Матн] / О.А. Холиқова // Масъалаҳои назариявии амалисозии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ (7-уми декабри соли 2020) / зери таҳрири д.и.х., профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2020. – С. 353-360.

[10–А]. Холиқова, О.А. Андешаҳо оид ба ҳуқуқи инсон дар «Авесто» [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ назариявии ҳаёати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучандӣ» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» / зери назари д.и.и., профессор Хушвахтзода Қ.Х. ва д.и.к., профессор Сафармамадзода С.М. – Ҷилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2020. – С. 108.

[11–А]. Холиқова, О.А. Аҳамияти омӯзиши таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик [Матн] / О.А. Холиқова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ назариявии ҳаёати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «30-солагии истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «110-солагии Шоири халқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода», «110-солагии Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» / зери назари д.и.и., профессор Хушвахтзода Қ.Х. ва д.и.к., профессор

Сафармамадзода С.М. – Ҷилди II. – Душанбе: Чопхонаи ДМТ, 2021. – С. 111-112.

[12–А]. Холикова, О.А. Общая характеристика правовых систем Китая и Таджикистана [Текст] / О.А. Холикова, Н.А. Холиков // Права человека в процессе глобализации: материалы Республиканской научно-теоретической конференции (7 декабря 2021 года) / под ред. д.ю.н., профессора Рахмона Д.С. – Душанбе: Типография ТНУ, 2021. – С. 133-140.

[13–А]. Холикова, О.А. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Қонунномаи Сосониён [Матн] / О.А. Холикова // Ҳуқуқи инсон: дируз ва имрӯз: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ (9-уми декабри соли 2022) / зери таҳрири номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Курбонализода Н.Ш. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2022. – С. 145-152.

[14–А]. Холикова, О.А. Андешаҳои ҳуқуқи инсон дар таърихи халқи тоҷик дар давраи низомии ҳуқуқи зардуштӣ [Матн] / Ҷ. Саъдизода, О.А. Холикова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ ҳаёти устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии ДМТ бахшида ба «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «115-солагии академик Бобочон Ғафуров», «145-солагии бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддини Айни», «2023 – Соли забони русӣ» ва «2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо». – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 324-328.

[15–А]. Холикова, О.А. Мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон [Матн] / Ҷ. Саъдизода, О.А. Холикова // Масъалаҳои назариявӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 106-112.

[16–А]. Холикова, О.А. Ҳуқуқи инсон дар катибаҳои бостон: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ [Матн] / Ф.М. Шоев, О.А. Холикова // Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (6-уми декабри соли 2024) / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Сомон принт, 2024. – С. 175-179.

[17–А]. Холиқова, О.А. Аҳамияти омӯзиши таҳаввули ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик дар замони муосир [Матн] / О.А. Холиқова // Ҳуқуқи инсон ва мушкilotи замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва қабул гардидани қатъномаи СММ зери унвони «Нақши зеҳни сунӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ», 5-уми декабри соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 403-409.

III. Учебные пособия:

[18–А]. Раҳмон, Д.С., Саъдизода, Дж., Шоев, Ф.М., Искандаров Ш.Ф., Холикова, О.А., Холиков, Н.А. Основы государства и права [Текст]: учебное пособие / Д.С. Раҳмон, Дж. Саъдизода, Ф.М. Шоев, Ш.Ф. Искандаров, О.А. Холикова, Н.А. Холиков; под ред. д.ю.н., профессора Холиқзода А.Г. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 136 с.

АННОТАТСИЯ

ба таҳқиқоти диссертатсионии Холиқзода Омина Абдулваҳоб дар мавзуи «Таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик (давраи қадим ва асрҳои миёна)» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмӣ ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси 5.5.1 Назария ва таърихи ҳуқуқвадлат; таърихитаълимотдарбораи ҳуқуқвадлат

Калидвожаҳо: ҳуқуқи инсон, андешаи ҳуқуқи инсон, таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик, сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон, Авастро, Эълумияи Куруши Кабир, Қонунномаи Сосониён, катибаҳои бостон, афкори мутафаккирони тоҷику форс, сарчашмаҳои расмӣ-давлатӣ, инсондӯстӣ, баробарҳуқуқӣ, равандҳои ҷаҳонишавӣ, озодии инсон, риояи ҳуқуқи инсон.

Мақсади таҳқиқоти рисолаи илмӣ муайян кардани мафҳум ва моҳияти сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон, таҳлили ҳамаатарафаи таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик, муайян намудани ғояҳои бунёдӣ марбут ба ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқии давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ, амиқан баррасӣ намудани вазъи ҳуқуқи инсон дар асрҳои миёна ва дар ҳамин замина, пешниҳод намудани хулосаҳои илмӣ марбут ба таҳаввули андешаи ҳуқуқи инсон дар таърихи ҳуқуқи халқи тоҷик маҳсуб мешавад.

Асосҳои методологии рисоларо усулҳои умумии илмӣ ва махсуси илмӣ, ба мисли диалектикӣ, мантиқӣ-забонӣ, омӯрӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ ва дигар усулҳо ташкил медиҳанд.

Дар натиҷаи таҳқиқот мафҳуми муаллифӣ сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон матраҳ шуда, давраҳои ташаккули андешаи ҳуқуқи инсон дар сарзамини тоҷикон муайян гардида, рушди ҳуқуқи инсон дар сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқии халқи тоҷик амиқан таҳлил ва андешаи ҳуқуқи инсон дар афкори мутафаккирони тоҷику форс возеҳан мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар ташаккули илмӣ ҳуқуқшиносии ватанӣ ва рушди институти ҳуқуқи инсон дар кишвар мусоидат намоянд. Нуктаҳои илмӣ, хулосаҳо ва пешниҳодҳои манзуршуда метавонанд дар таҳкими арзишҳои миллӣ, тақмили қонунгузорӣ ва рушди соҳа заминагузорӣ намоянд.

АННОТАЦИЯ

к диссертационному исследованию Холикзода Омина Абдулвахоб на тему «Эволюция идеи прав человека в истории права таджикского народа (древний период и средние века)» для получения учёной степени кандидата юридических наук по специальности 5.5.1 Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве

Ключевые слова: права человека, идея прав человека, история права таджикского народа, историко-правовые источники о правах человека, Авеста, Декларация Кира Великого, Сасанидский правовой кодекс, древние надписи, взгляды таджикско-персидских мыслителей, официально-государственные источники, гуманизм, равноправие, процессы глобализации, свобода личности, соблюдение прав человека.

Целью диссертационного исследования является определение понятия и сущности историко-правовых источников о правах человека, всесторонний анализ эволюции идеи прав человека в истории права таджикского народа, выявление фундаментальных идей, связанных с правами человека, в уникальных историко-правовых источниках периода зороастрийской правовой системы, углублённое рассмотрение состояния прав человека в Средние века, а также формулирование научно обоснованных выводов о развитии идеи прав человека в истории права таджикского народа. Методологическую основу диссертационного исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, включая диалектический, логико-лингвистический, статистический, формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой и иные методы научного анализа.

В результате проведённого исследования предложено авторское определение историко-правовых источников о правах человека, выявлены этапы формирования идеи прав человека на территории расселения таджикского народа, осуществлён углублённый анализ развития прав человека в уникальных историко-правовых источниках таджикского народа, а также всесторонне изучена идея прав человека во взглядах таджикско-персидских мыслителей.

Полученные результаты могут способствовать развитию отечественной юридической науки и совершенствованию института прав человека в стране. Сформулированные научные положения, выводы и предложения могут быть использованы для укрепления национальных ценностей, совершенствования законодательства и дальнейшего развития соответствующей правовой сферы.

ABSTRACT

of the dissertation research by Kholikzoda Omina Abdulvahob on the topic «The Evolution of the Idea of Human Rights in the History of the Law of the Tajik People (Ancient Period and the Middle Ages)» submitted for the degree of candidate of Juridical Sciences in the specialty 5.5.1 Theory and history of law and state; history of legal and state doctrines **Keywords:**

Keywords: human rights, the idea of human rights, history of the law of the Tajik people, historical and legal sources on human rights, the Avesta, the Declaration of Cyrus the Great, the Sasanian legal code, ancient inscriptions, views of Tajik-Persian thinkers, official state sources, humanism, equality, globalization processes, individual freedom, observance of human rights.

The purpose of the dissertation research is to define the concept and essence of historical and legal sources on human rights, to provide a comprehensive analysis of the evolution of the idea of human rights in the history of the law of the Tajik people, to identify fundamental ideas related to human rights in unique historical and legal sources of the Zoroastrian legal system, to conduct an in-depth examination of the state of human rights in the Middle Ages, and, on this basis, to formulate scientifically grounded conclusions on the development of the idea of human rights in the history of the law of the Tajik people.

The methodological framework of the dissertation research is based on general scientific and special methods of cognition, including dialectical, logical-linguistic, statistical, formal-legal, comparative-legal, historical-legal, and other methods of scientific analysis.

As a result of the research, an author's definition of historical and legal sources on human rights is proposed; the stages of formation of the idea of human rights in the territory inhabited by the Tajik people are identified; an in-depth analysis of the development of human rights in unique historical and legal sources of the Tajik people is carried out; and the idea of human rights in the views of Tajik-Persian thinkers is comprehensively examined.

The obtained results may contribute to the development of national legal science and the improvement of the institution of human rights in the country. The formulated scientific provisions, conclusions, and recommendations may be used to strengthen national values, improve legislation, and further develop the relevant legal field.